

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Το όνομα και η χάρη

Το όνομα του Σολωμού είναι, για τη νεότερη Ελλάδα, μύθος *εξαρχής*. Ο ποιητής έγινε εθνικό σύμβολο, κερδίζοντας τη διαχρονική αναγνώριση που απολαμβάνουν οι ιδρυτικές μορφές. Όταν, στις περιστάσεις σύστασης του εθνικού κράτους, ο μύθος συνάντησε τον θεσμό, το όνομα του ποιητή ξεπέρασε το έργο του, επεκτάθηκε σε αυτό που, παραπλανητικά και ισοπεδωτικά, αποκαλείται «εθνικός βίος» και παραδόθηκε στην επανάληψη της κοινής χρήσης· ταυτόχρονα όμως παρέμεινε ψηλά και στην κλίμακα της φαντασιακής αναζήτησης που όριζε κάθε φορά το σχήμα της ελληνικής λογοτεχνίας. Υπό την έννοια αυτή ο Σολωμός αντιπροσωπεύει τον «εθνικό» ποιητή, με όλα τα βάρη αυτής της θέσης, αλλά και τον κατ' εξαρχήν Έλληνα «ποιητή», τον αμετακίνητο γενάρχη της ελληνικής γραμματείας, με τεράστια επιρροή στη διαμόρφωσή της. Το όνομά του αναδύεται από την παράδοση ως μέτρο της ποίησης αλλά και με όλα τα εξώποικα της φήμης που καθιστά συχνά το έργο του σχεδόν αόρατο, αφού πρώτα το σκιάσει με το κύρος της επίσημης εγκαθίδρυσης.

Θα ήταν εγχείρημα αλαζονικής απλοϊκότητας να ισχυριστεί κανείς ότι πίσω και πέρα από όλα αυτά υπάρχει κάποιος «άλλος» Σολωμός, ο «γνήσιος», ο «ανόθευτος», ο «αληθινός», που περιμένει να φανερωθεί, σε όλη τη δόξα και τη δύναμή του, όταν επιτέλους τον αναλάβει η *μία* και *ορθή* ερμηνεία, όταν αποκτήσει δηλαδή τη δική του ορθόδοξη ποιητική εκκλησία. Στο όνομα του ποιητή, αντίθετα, συρρέουν και συνυπάρχουν εξωλογοτεχνικοί προσεταιρισμοί και ατομικές εξιδανικεύσεις, πατριωτικές εξάρσεις και φιλοσοφικές εμβυθύνσεις, μελοδραματικές διακηρύξεις και λυρικές προσοικειώσεις: όλα εκείνα τα στοιχεία που περιβάλλουν το έργο του, είτε αποδίδονται σε αυτόν είτε στους επάλληλους κύκλους της ιστορικής δεξίωσης.

Δεν έχει, επομένως, νόημα να μελετούμε τον σπουδαίο «λυρικό ποιητή» εκτός εθνικής αναφοράς, με το επιχείρημα ότι η έννοια του «εθνικού» περιλαμβάνει μόνο χονδροειδή πολιτικά ιδεολογήματα, ούτε τον «εθνικό ποιητή» εκτός ευρωπαϊκής, και γενικότερα λογοτεχνικής, αναφοράς, σαν να πρόκειται για κάποιον πατριώτη στιχοπλόκο της Ελληνικής Επανάστασης. Παρά τις όποιες υπερβολές και καταχρήσεις στις διαδοχικές οικειοποιήσεις του έργου του, ο

Σολωμός εξακολουθεί να θέτει αδιαχώριστα, έως σήμερα, το κορυφαίο ζήτημα της σύνδεσης ατομικής δημιουργίας και συλλογικής ταυτότητας.

Θα μπορούσε, ωστόσο, να επιμένει κανείς. Πόσο «ποιητής» μπορεί να είναι ένας «εθνικός ποιητής»; Πόσο, τελικά, οφείλει τη φήμη του στη δύναμη της τέχνης του και πόσο στην αυτόματη αποδοχή ενός θεσμικού στερεότυπου; Ο εθνικός ποιητής ίσως ανταποκρίνεται στην ιστορική στιγμή, εκφράζοντας τις ανάγκες μιας κοινωνίας για συγκρότηση εθνικής ιδεολογίας, χωρίς κάτι τέτοιο να ισοδυναμεί με βαρύνουσα λογοτεχνική παρουσία. Δεν είναι δηλαδή υποχρεωτικό ο επίσημος ποιητής του κράτους να είναι και μεγάλος ποιητής με τα κριτήρια του λογοτεχνικού κανόνα και της ευρύτερης αναγνωστικής αποδοχής. Εγκατεστημένος στην εθνική συνείδηση και παραδομένος στην κοινή χρήση, μπορεί να επιβιώνει συμβολικά ως μια διαρκής εμβληματική παρουσία, δίχως όμως ο λόγος του να έχει πραγματική ποιητική αντήχηση. Αυτοί που θεωρούνται μεγάλοι ποιητές κερδίζουν τη μάχη με τον χρόνο, όταν το έργο τους εξακολουθεί να εκπαιδεύει αναγνώστες, να καλλιεργεί καλαισθησίες και να τροφοδοτεί, σε κάθε εποχή, τις νέες τροπές του λόγου. Υπό την έννοια αυτή, εθνική ποίηση δεν σημαίνει αναγκαστικά σπουδαία ποίηση.

Ο Σολωμός τυχαίνει να είναι ένας μεγάλος ποιητής που συναντήθηκε με την ελληνική ιστορία στην πιο κορυφαία και κρίσιμη στιγμή της. Δεν υπήρξε εθνικός ποιητής κατ' ανάθεση, ούτε με προγραμματική κατοχύρωση. Επειδή ήταν *ιδιό-τροπος* κατάφερε να μιλήσει για την «εξέγερση» με τρόπο ανεξίτηλα ποιητικό, υπερβαίνοντας έτσι τις πιέσεις της επικαιρότητας και τις ιδεολογικές δεσμεύσεις, την ίδια στιγμή που ήταν υποχρεωμένος να τις υπολογίσει σοβαρά. Είναι δύσκολο σήμερα να φανταστούμε τι σήμαινε για έναν νέο ποιητή των αρχών του 19ου αιώνα η συνάντηση με το *πνεύμα* της επανάστασης, με την *ιδέα* της ελευθερίας, με την *έννοια* της πατρίδας και κυρίως με την *εικόνα* του πραγματικού, με αυτό που συνέβαινε μπροστά στα μάτια του. Μόνο μεγάλοι ποιητές, ας θυμηθούμε τον Δάντη, μπορούν να αναμετρηθούν με την ιστορία, ακόμη περισσότερο με το επικαιρικό, και να θριαμβεύσουν ποιητικά. Ο Σολωμός, σε μικρότερη κλίμακα, κατόρθωσε να ταιριάζει θαυμαστά τον ιδεαλιστικό λυρισμό του με τη μυθολογία της Ελληνικής Επανάστασης αλλά και με τα ιδανικά μιας ολόκληρης εποχής.

Από την άλλη μεριά το συναπάντημα μοιάζει παράδοξο. Οι πανούργοι Μοραΐτες, οι βαρύθυμοι Ρουμελιώτες και οι μεγαλοπιασμένοι Φαναριώτες, με ισχυρές δόσεις βουαρικκής επάλειψης, αναγνώρισαν εντέλει ως εθνικό ποιητή έναν αριστοκράτη Επτανήσιο, ιταλοθρεμμένο, απόμακρο, διχασμένο και άνισο, με δυσκίνητα ελληνικά και αντιφατική προσωπικότητα. Ο εθνικός ποιητής των Ελλήνων άγγιξε την εθνική ταυτότητα με την αγωνία της διαρκούς εκκρεμότητας και της παραλυτικής απροσδιοριστίας. Μόνο που η κυρίαρχη εκδοχή τα εκτόπισε όλα αυτά, τα άφησε στα χέρια των ειδικών, και κράτησε τα δοξαστικά μέρη του «Υμνου», κυρίως τις δύο πρώτες στροφές, για να ταλαιπωρούνται οι Νεοέλληνες με την αμφιβολία αν πρόκειται για την «όψη» ή για την «κόψη». Σε αυτή την αβεβαιότητα συμπυκνώνεται συχνά το εθνικό δίλημμα: κανείς δεν είναι βέβαιος αν πρόκειται για την όψη της ελευθερίας και την κόψη του σπαθιού ή για την κόψη της ελευθερίας και την όψη του σπαθιού. Συνήθως το ζήτημα θεω-

ρείται επουσιώδες και το έθνος προχωρεί με μια ανυπόμονη χειρονομία σαρωτικής εξίσωσης της *όψης* με την *κόψη*.

Ωστόσο, παρά τη φθορά που υπέστη από την επανάληψη και τα ατυχήματα της πρόσληψης, ο Σολωμός είναι ποιητής που έχει και το όνομα και τη χάρη, όταν πρόκειται για την εθνική του τύχη. Δεν είναι σκόπιμο δημιούργημα κάποιας εξουσίας ούτε ιδεολογικό απολειψάδι. Με άλλα λόγια υπήρξε εθνικός επί της ουσίας, πολύ πριν αναγνωριστεί ως τέτοιος και υποστεί τις συνέπειες της θεσμικής κατάχρησης. Αυτό σημαίνει ότι μόνος αυτός, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και μέσα από μια μάλλον αναπάντεχη συγκυρία περιστάσεων, μπόρεσε να «διατυπώσει» έναν ποιητικό λόγο που συμπύκνωνε ιδεατά τη συνείδηση του *τόπου*, τη διεκδίκηση της *καταγωγής*, το όραμα της συλλογικής *ταυτότητας*, την ανάκτηση της λαϊκής *γλώσσας* και την κατάκτηση του *ύφους*. Αυτά όλα ταυτόχρονα και πηγαία, όπως ταιριάζει σε έναν αληθινό ποιητή, που αναγνώρισε τη «στιγμή» του, όταν ένωσε το νεύμα της ιστορίας.

Στην περίπτωση του Σολωμού όμως υπάρχει μια συστατική, θεμελιώδης ιδιαιτερότητα. Αυτό που έγινε τελικά ως ποιητής δεν ήταν εκείνο που έδειξε η *αρχή*. Από το έργο του το μεγαλύτερο μέρος έχει χάσματα και ελλείψεις, σκοτάδια και σιωπές. Άφησε πίσω του έναν λαβύρινθο αποσπασμάτων, όχι ένα εθνικό έπος. Η αμηχανία των μεταγενέστερων υπήρξε ευλόγως οδυνηρή. Το ζήτημα μπορεί να τεθεί και διαφορετικά: μήπως το νεότευκτο έθνος, από μόνο του ομοίωμα αποσπάσματος, χασματικό και διάτρητο, αμετακίνητα εν προόδω, δεν γίνεται παρά να έχει για εθνικό ποιητή έναν ποιητή σαν τον Σολωμό; Μήπως έθνος και ποιητής αιωρούνται πάνω από τα κενά της δύστοκης αρχής; Και μήπως αυτά τα κενά κρύβονται από τότε, μόνιμα και ειρωνικά, πίσω από τις βεβαιότητες για την εθνική ταυτότητα; Μήπως, τελικά, ο Σολωμός γίνεται πραγματικά εθνικός, όταν ωριμάζει καταρρέοντας ως ποιητής, όταν αφήνει πίσω του την πατριωτική στιγμή και θέτει τα πιο επικίνδυνα ερωτήματα για την ίδια την ουσία της ποίησης, όταν φτάνει στην άκρη του γκρεμού;

Διαβάζοντας τον Σολωμό –θέλουμε να πιστεύουμε– μαθαίνουμε να διαβάζουμε καλύτερα τον εαυτό μας: η ταυτότητα δεν είναι κάτι μοιραίο, αλλά κάτι εκ κληρονομίας ρευστό που περιμένει να του δώσουμε σχήμα, κάθε φορά, στην ιστορία. Ο Σολωμός είναι ο μέγας προπάτορας που έζησε με τον πιο δραματικό τρόπο την κρίση του ποιητικού υποκειμένου και το αίτημα για συλλογική μυθολογία, την ίδια στιγμή που έδενε τα κομμένα νήματα της παράδοσης για πρώτη φορά στα νεότερα χρόνια.

2. Βίος και πολιτεία

Ποιος ήταν ο Σολωμός; Η απάντηση συνήθως είτε είναι *συμβατική* (περιέχει δηλαδή τα γνωστά στοιχεία για την οικογένεια, τις σπουδές, την κοινωνική ζωή, τους φίλους, τον χαρακτήρα, τον κύκλο του) και μοιάζει με εγκυκλοπαιδικό λήμμα, τεκμηριωμένο με ημερομηνίες και πηγές, είτε είναι *λογοτεχνική*, υπό την έννοια ότι επεξεργάζεται τις πληροφορίες και γεμίζει τα κε-

νά με συσχετισμούς και συμπερασμούς που αναδεικνύουν κάθε φορά έναν διαφορετικό Σολωμό ως πρωταγωνιστή της ζωής του.

Στην πρώτη περίπτωση η βιογράφηση είναι υποτυπώδης και σχηματική. Μαθαίνουμε για τον ποιητή ό,τι θα μαθαίναμε για κάθε άλλον άνθρωπο: τους βασικούς και διαπιστωμένους σταθμούς της ζωής του, το εξωτερικό περίγραμμα της ιδιωτικής και δημόσιας παρουσίας του. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε βιογραφική μυθοπλασία με ήρωα τον ποιητή. Ανάλογα με τις ικανότητες του συγγραφέα, η αφήγηση μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο πειστική, ενδιαφέρουσα ή αληθοφανής, πάντα βέβαια εντός των ορίων της μυθοπλασίας, αφού οι μαρτυρίες, οι πληροφορίες και τα στοιχεία χρησιμοποιούνται για να αναδειχτεί ο χαρακτήρας του ήρωα, να αποκαλυφτεί ο ψυχισμός του, να εντοπιστούν τα κίνητρά του και να αναλυθεί το βαθύτερο εγώ του. Για να υποστηριχτεί η φαινομενική αντικειμενικότητα της αφήγησης, στήνεται και το ιστορικό σκηνικό, πάνω στην οθόνη του οποίου ο βίος του ποιητή συνδέεται με το ευρύτερο πλέγμα των διεργασιών που διαμορφώνουν την κοινωνική κατάσταση της εποχής.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και η συμβατική βιογράφηση είναι χρήσιμη για μια στοιχειώδη τοποθέτηση του ποιητή στον χρόνο, και η βιογραφική μυθοπλασία, ιδιαίτερα στα χέρια ενός καλού τεχνίτη του είδους, μπορεί να γίνει απολαυστικό ανάγνωσμα. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν θα πάρουμε μια αντικειμενική και αναμφίλεκτη απάντηση στο ερώτημα *ποιος ήταν ο Σολωμός*. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν σημαίνει ότι το ερώτημα θα πάψει να τίθεται. Όσο υπάρχει λογοτεχνία που συναρπάζει, τόσο θα εξάπτεται η περιέργεια των αναγνωστών για το «πρόσωπο» του συγγραφέα και τα «μυστικά» της ζωής του. Έχουμε άλλωστε αναγνώστες που ενδιαφέρονται λιγότερο για το ίδιο το έργο και περισσότερο για εκείνη την ανθρώπινη «διαιτερότητα» που καθιστά έναν συγγραφέα «μοναδικό» ως δημιουργό.

Όπως και αν έχει το πράγμα, καμιά βιογραφία, όσο καλή και αν είναι, δεν μπορεί να υποκαταστήσει το έργο, ούτε μπορεί να αποτελέσει αξιόπιστο ερμηνευτικό όχημα. Όποιος και αν είναι ο συγγραφέας, ως καθημερινός άνθρωπος και ως ιστορικό πρόσωπο, η βαθύτερη υποστασή του έχει περάσει στη γραφή μεταστοιχειωμένη στον αργαλειό της γλώσσας. Όλα τα άλλα συγκροτούν έναν ευρύτερο ορίζοντα αναφοράς που είτε παραμένει βοηθητικός για την πολιτισμική ετοιμότητα του αναγνώστη είτε διοχετεύεται στην ερμηνευτική διαδικασία ως βιογραφικό ίχνος (πάντοτε διαμεσολαβημένο), αποτυπωμένο στην υπαινικτική εκφορά της γραφής. Λέμε «βιογραφικό ίχνος» για να υπογραμμιστεί η κειμενικότητα (άρα το πεποημένο, το ασταθές) της διαμεσολάβησης, έναντι κάποιας εξομολογητικής αυθορμησίας ή γνήσιας αμεσότητας που υποτίθεται ότι αποδίδουν την αδιαμεσολάβητη πραγματικότητα του «αληθινού» βίου.

Αν θέλουμε να μάθουμε ποιος ήταν ο Σολωμός, δεν έχουμε παρά να διαβάσουμε το έργο του. Αυτό είναι άλλωστε που τον κάνει ξεχωριστό. Ακόμη και τότε όμως δεν θα ανακαλύψουμε ποιος ήταν ο «πραγματικός» Σολωμός, γιατί δεν υπάρχει τρόπος να σηκώσουμε το πέπλο της γραφής και να ανασύρουμε τον «άνθρωπο» που κρύβεται πίσω του. Στην πραγματικότητα η ανάγνωση του έργου, μαζί με τον ορίζοντα των εξωγενών πληροφοριών, επιτρέπουν στον αναγνώστη να πλάσει τη δική του «εικόνα» για τον ποιητή, συνδέοντας το κύριο όνομα

με την αναγνωστική εξιδανίκευση. Έτσι μπορεί και προσωποποιεί το απρόσωπο κείμενο, καταφεύγοντας δηλαδή σε μια δική του μυθοπλασία για να πλουτίσει την ανάγνωσή του.

Ανταποκρινόμενοι στις τυπικές υποχρεώσεις αυτής της εισαγωγής, και έχοντας κατά νου όλες τις διευκρινίσεις που προηγήθηκαν, δίνουμε ένα αδρό διάγραμμα του σολωμικού βίου, αφήνοντας τον αναγνώστη να αποφασίσει με ποιον τρόπο θα το εντάξει στην εμπειρία της ποιητικής μετοχής. Θα μπορούσαμε να το παραλείψουμε, κάτι τέτοιο όμως θα έδινε αφορμή να ισχυριστούν ορισμένοι ότι η παράλειψη είναι σκόπιμη, αφού θεωρεί δεδομένες τις ανάγκες και τις αντιδράσεις των αναγνωστών. Συνοψίζοντας επομένως τα πασίγνωστα και υπογραμμίζοντας το συμβατικό τους περιεχόμενο, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τις έξι δεκαετίες της ζωής του ποιητή (1798-1857).

α) Η πρώτη δεκαετία (1798-1808) είναι τα χρόνια της παιδικής ηλικίας, πάντα εξιδανικευμένης αλλά και τραυματικής για τους ποιητές, πόσο μάλλον για τον Σολωμό. Ο ίδιος, και ο ομομήτριος αδελφός του Δημήτριος (που γεννήθηκε το 1802), ήταν νόθα τέκνα του Κόντε Νικολάου Σολωμού, πλούσιου και συντηρητικού άρχοντα της Ζακύνθου, ο οποίος, εκτός από τη μεγάλη ακίνητη περιουσία, είχε και το μονοπώλιο του καπνού. Η μάνα του, Αγγελική Νίκη, ήταν παραδουλεύτρα στο αρχοντικό του Κόντε, κοπέλα αγράμματη, από φτωχή οικογένεια, αλλά ευπαρουσίαστη. Η διαφορά ηλικίας τεράστια: εξήντα ενός ετών ο πατέρας, κοντά δεκαπέντε η μητέρα.

Τα δύο παιδιά νομιμοποιήθηκαν όταν ο γερο-Σολωμός παντρεύτηκε (αφού προηγουμένως είχε πεθάνει η νόμιμη γυναίκα του) τη νεαρή παραδουλεύτρα, μία μέρα πριν από τον θάνατό του. Λίγα γνωρίζουμε γι' αυτή την περίοδο της ζωής του ποιητή. Προφανώς ζούσε στο σπίτι του πατέρα του όπου, όπως συνηθιζόταν στα Επτάνησα, μιλούσαν ιταλικά. Αντίθετα, με τη μητέρα η γλώσσα επικοινωνίας ήταν η ζακυνθινή ντοπιολαλιά. Την εποχή που γεννιέται ο Σολωμός (1798) τερματίζεται η μακρόχρονη βενετική κυριαρχία (από τα τέλη του 14ου αιώνα) και τα Επτάνησα εισέρχονται σε μια νέα περίοδο, κατά την οποία γίνονται άθυρμα στα γεωπολιτικά συμφέροντα και στις διπλωματικές ίντριγκες των μεγάλων δυνάμεων, κυρίως των Αγγλογάλλων.

Για την παιδεία του ποιητή τίποτε δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα. Συνεπώς περιοριζόμαστε να συνοψίσουμε: νόθο αρχοντόπουλο (πράγμα όχι τόσο ασυνήθιστο εκείνη την εποχή που η παλλακεία ήταν καθεστώς στους κύκλους των ευγενών), μεγαλωμένος σε ιταλό-γλωσσο περιβάλλον, σε νησί υπό ξένη κατοχή (πρώτα οι Γάλλοι, μετά οι Ρωσοτούρκοι, στη συνέχεια οι Άγγλοι), με μητέρα λαϊκής καταγωγής, η οποία αμέσως μετά τον θάνατο του Νικολάου έκανε καινούργια οικογένεια. Η πατρική παρουσία συνιστά αίνιγμα. Ο Νικόλαος Σολωμός πέθανε όταν ο ποιητής ήταν εννιά ετών, ωστόσο ο Διονύσιος, αρκετά μεγάλος για να τον θυμάται, αποφεύγει να κάνει λόγο γι' αυτόν αργότερα. Η απουσία της πατρικής μορφής πρέπει να είχε ιδιαίτερο κόστος για τον ποιητή.

β) Η δεύτερη δεκαετία (1808-1818) βρίσκει τον Σολωμό στην Ιταλία. Εκεί τον έστειλαν οι επίτροποι που ανέλαβαν την εποπτεία του, κατόπιν εντολής του Νικολάου Σολωμού στη δια-

με την αναγνωστική εξιδανίκευση. Έτσι μπορεί και προσωποποιεί το απρόσωπο κείμενο, καταφεύγοντας δηλαδή σε μια δική του μυθοπλασία για να πλουτίσει την ανάγνωσή του.

Ανταποκρινόμενοι στις τυπικές υποχρεώσεις αυτής της εισαγωγής, και έχοντας κατά νου όλες τις διευκρινίσεις που προηγήθηκαν, δίνουμε ένα αδρό διάγραμμα του σολωμικού βίου, αφήνοντας τον αναγνώστη να αποφασίσει με ποιον τρόπο θα το εντάξει στην εμπειρία της ποιητικής μετοχής. Θα μπορούσαμε να το παραλείψουμε, κάτι τέτοιο όμως θα έδινε αφορμή να ισχυριστούν ορισμένοι ότι η παράλειψη είναι σκόπιμη, αφού θεωρεί δεδομένες τις ανάγκες και τις αντιδράσεις των αναγνωστών. Συνοψίζοντας επομένως τα πασίγνωστα και υπογραμμίζοντας το συμβατικό τους περιεχόμενο, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τις ξη δεκαετίες της ζωής του ποιητή (1798-1857).

α) Η πρώτη δεκαετία (1798-1808) είναι τα χρόνια της παιδικής ηλικίας, πάντα εξιδανικευμένης αλλά και τραυματικής για τους ποιητές, πόσο μάλλον για τον Σολωμό. Ο ίδιος, και ο ομομήτριος αδελφός του Δημήτριος (που γεννήθηκε το 1802), ήταν νόθα τέκνα του Κόντε Νικολάου Σολωμού, πλούσιου και συντηρητικού άρχοντα της Ζακύνθου, ο οποίος, εκτός από τη μεγάλη ακίνητη περιουσία, είχε και το μονοπώλιο του καπνού. Η μάνα του, Αγγελική Νίκλη, ήταν παραδουλεύτρα στο αρχοντικό του Κόντε, κοπέλα αγράμματη, από φτωχή οικογένεια, αλλά ευπαρουσίαστη. Η διαφορά ηλικίας τεράστια: εξήντα ενός ετών ο πατέρας, κοντά δεκαπέντε η μητέρα.

Τα δύο παιδιά νομιμοποιήθηκαν όταν ο γερο-Σολωμός παντρεύτηκε (αφού προηγουμένως είχε πεθάνει η νόμιμη γυναίκα του) τη νεαρή παραδουλεύτρα, μία μέρα πριν από τον θάνατό του. Λίγα γνωρίζουμε γι' αυτή την περίοδο της ζωής του ποιητή. Προφανώς ζούσε στο σπίτι του πατέρα του όπου, όπως συνηθιζόταν στα Επτάνησα, μιλούσαν ιταλικά. Αντίθετα, με τη μητέρα η γλώσσα επικοινωνίας ήταν η ζακυνθινή ντοπιολαλιά. Την εποχή που γεννιέται ο Σολωμός (1798) τερματίζεται η μακρόχρονη Βενετική κυριαρχία (από τα τέλη του 14ου αιώνα) και τα Επτάνησα εισέρχονται σε μια νέα περίοδο, κατά την οποία γίνονται άθυρμα στα γεωπολιτικά συμφέροντα και στις διπλωματικές ίντριγκες των μεγάλων δυνάμεων, κυρίως των Αγγλογάλλων.

Για την παιδεία του ποιητή τίποτε δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα. Συνεπώς περιοριζόμαστε να συνοψίσουμε: νόθο αρχοντόπουλο (πράγμα όχι τόσο ασυνήθιστο εκείνη την εποχή που η παλλακεία ήταν καθεστώς στους κύκλους των ευγενών), μεγαλωμένος σε ιταλόγλωσσο περιβάλλον, σε νησί υπό ξένη κατοχή (πρώτα οι Γάλλοι, μετά οι Ρωσοτούρκοι, στη συνέχεια οι Άγγλοι), με μητέρα λαϊκής καταγωγής, η οποία αμέσως μετά τον θάνατο του Νικολάου έκανε καινούργια οικογένεια. Η πατρική παρουσία συνιστά αίνιγμα. Ο Νικόλαος Σολωμός πέθανε όταν ο ποιητής ήταν εννιά ετών, ωστόσο ο Διονύσιος, αρκετά μεγάλος για να τον θυμάται, αποφεύγει να κάνει λόγο γι' αυτόν αργότερα. Η απουσία της πατρικής μορφής πρέπει να είχε ιδιαίτερο κόστος για τον ποιητή.

β) Η δεύτερη δεκαετία (1808-1818) βρίσκει τον Σολωμό στην Ιταλία. Εκεί τον έστειλαν οι επίτροποι που ανέλαβαν την εποπτεία του, κατόπιν εντολής του Νικολάου Σολωμού στη δια-

θήκη του. Οι επίτροποι λογάρισαν επίσης και το γεγονός ότι η μητέρα του ποιητή, λίγους μήνες (Αύγουστος 1807) μετά τον θάνατο του πατέρα του (Φεβρουάριος 1807), παντρεύτηκε, σε δεύτερο γάμο, τον συνομήλικό της Μανόλη Λεονταράκη, με τον οποίο απέκτησε γιο (Σεπτέμβριος 1807) που ονομάστηκε Ιωάννης. Ακολούθησαν και άλλα τέκνα τα επόμενα χρόνια.

Οι επίτροποι ανέθεσαν την κηδεμονία του μικρού Διονυσίου στον αββά Δον Σάντο Ρόσι, ο οποίος τον συνόδευσε στην Ιταλία. Αποκομμένος από το νησί του, από το σπίτι του και, κυρίως, από τη μάνα του, ο Σολωμός έζησε δέκα χρόνια στην Ιταλία (Κρεμόνα, Παβία, Μιλάνο). Εκεί έκανε τις εγκύκλιες σπουδές του και γράφτηκε κατόπιν στη Νομική Σχολή. Το πτυχίο, όπως συνήθιζαν και συνηθίζουν ποιητές σαν τον Σολωμό, δεν το πήρε ποτέ. Άρχισε όμως να ασχολείται με την ποίηση και να συχνάζει στα λογοτεχνικά σαλόνια της εποχής. Η παιδεία που έλαβε ήταν κατ' εξοχήν ιταλική αλλά με ευρύτερο ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Οι πρώτες ποιητικές δοκιμές του είναι όλες γραμμένες στα ιταλικά. Στα κρίσιμα χρόνια της εφηβείας, λογοτεχνικά, γλωσσικά, πολιτισμικά και κοινωνικά, έχει πλήρως εξιταλιστεί.

Λεπτομερείς πληροφορίες για τη ζωή του, τα σχέδιά του, τις αισθητικές και πολιτικές του απόψεις, δεν διαθέτουμε. Στο διάστημα αυτής της δεκαετίας δεν επισκέφτηκε τη Ζάκυνθο και έζησε μόνος του, μακριά από την καινούργια οικογένεια της μητέρας του αλλά και από τον αδελφό του Δημήτριο. Ο Πολυλάς μάς πληροφορεί ότι ο Σολωμός έχαιρε εκτιμήσεως στους ιταλικούς λογοτεχνικούς κύκλους και τον είχαν σε υπόληψη ποιητές όπως ο πολύς Βιντσέντζο Μόντι. Έως εδώ τίποτε το ιδιαίτερο: ένας ιταλοθρεμμένος νεαρός ζακύνθιος, νομιμοποιημένος ευγενής, πήγε να σπουδάσει στην Ιταλία, δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές του και στράφηκε από νωρίς στην τέχνη.

γ) Η τρίτη δεκαετία (1818-1828) περιλαμβάνει τα χρόνια που έζησε ο ποιητής στη γενέτειρά του Ζάκυνθο, μετά την επιστροφή του από την Ιταλία το 1818. Σε αυτό το διάστημα αναδύεται δυναμικά ως σημαντικός νέος ποιητής στην ελληνική επικράτεια. Γράφει στην αρχή μέτρια στιχουργήματα στα ιταλικά και επιδίδεται σε παιγνιώδεις αυτοσχεδιασμούς που ήταν του συρμού τότε. Σύντομα όμως είναι υποχρεωμένος να αντιμετωπίσει την πραγματικότητα της επιστροφής. Μακριά από την Ιταλία, ο εικοσάχρονος ποιητής συναντιέται τώρα με τον τόπο που μεγάλωσε και με τους ανθρώπους του, με το παρελθόν των παιδικών του χρόνων και με την ιστορία της καταγωγής του. Ο ίδιος δεν έχει ανάγκη εργασίας, γιατί ανήκει στην αριστοκρατία του νησιού. Ανάλογες είναι και οι παρέες του αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Μόνο η οικογένεια της μητέρας του είναι η πιο κοντινή επαφή του με τη λαϊκή τάξη αλλά και η πιο οδυνηρή υπόμνηση ότι και η δική του κοινωνική θέση στηρίζεται σε έναν ανορθόδοξο συμβιβασμό.

Στα Επτάνησα ήδη από το 1814 κυριαρχούσαν οι Άγγλοι, με τους οποίους θα διατηρήσει πολύ καλές σχέσεις ο αδελφός του Δημήτριος. Η κοινωνία του νησιού είναι συντηρητική και επαρχιώτικη, υποχρεωμένη να υφίσταται τις συνέπειες της αγγλικής κυριαρχίας που «προστάτευε» το καταπιεστικό ολιγαρχικό σύστημα και στήριζε την αυστηρή ταξική ιεραρχία. Η ντόπια αριστοκρατία, με την υποστήριξη των Άγγλων, απομυζούσε τις ήδη εξαθλιωμένες «κα-

τώτερες» τάξεις. Ο Σολωμός γρήγορα απέκτησε μεγάλη φήμη σε αυτήν τη μικρή, κλειστή κοινωνία. Η προσωπικότητά του ακτινοβολούσε και γοήτευε, η μόρφωσή του εντυπωσίαζε και η ποιητική του αύρα έπειθε τον περίγυρό του ότι είναι ο εκλεκτός των εκλεκτών. Στη Ζάκυνθο, και μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα θαυμασμού και εκτίμησης, ο ποιητής έπρεπε να κατοχυρώσει την κοινωνική του θέση, να ρυθμίσει τις οικογενειακές σχέσεις (κυρίως με τον αδελφό του Δημήτριο και τη μητέρα του), να υπολογίσει την πολιτική συγκυρία και, το σημαντικότερο, να φροντίσει το μέλλον του στην τέχνη.

Την κοινωνική του θέση την υπεράσπισε χωρίς να διακινδυνεύσει οικονομικά και χωρίς να εκτεθεί πολιτικά (εκτός από μία περίπτωση¹), τις οικογενειακές υποθέσεις τις χειρίστηκε με πείσμα και ανυποχώρητη οξύτητα, την παρουσία του στους κύκλους των ευγενών και μορφωμένων τη φρόντισε δεξιότηχως, πάνω απ' όλα όμως άρχισε να γράφει σύντομα λυρικά ποιήματα στα ελληνικά. Εντούτοις, τίποτε ακόμη δεν έχει αποφασιστεί οριστικά ως προς την κατεύθυνση της ποίησής του: ελληνικά ή ιταλικά; Το δίλημμα λύθηκε με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης που τον επηρέασε καταλυτικά: από κάθε μεριά δεχόταν άμεσες και έμμεσες πιέσεις να ανταποκριθεί στο κάλεσμα της ιστορίας. Η μεγαλύτερη πίεση όμως ήταν της δικής του φαντασίας, της δημιουργικής ορμής που ξυπνούσε η ατμόσφαιρα της εξέγερσης, η αναβίωση των εθνικών ονείρων, η ηρωική διεκδίκηση της ελευθερίας, η προσδοκία πολλών να φανεί ένας νέος ποιητής που θα «ψάλει» την Επανάσταση στη γλώσσα του λαού.

Τότε παίρνει τη μεγάλη απόφαση να «μάθει» ελληνικά (αφού ποτέ δεν τα διδάχτηκε συστηματικά) και να γίνει έλληνας ποιητής. Δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για το πώς επεξεργάστηκε μέσα του το ζήτημα. Αυτό που ξέρουμε είναι ότι το 1823, μέσα σε έναν μήνα, όπως λέγεται, γράφει τον «Ύμνον εις την Ελευθερίαν». Το έργο δημοσιεύτηκε το 1825 και έκρινε το ποιητικό του μέλλον. Στα 27 του χρόνια ο Σολωμός δεν ήταν απλώς διάσημος αλλά ζωντανός θρύλος. Ο «Ύμνος» δικαιολογημένα άφησε άναυδους τους αποδέκτες, αφού μέχρι τότε δεν είχε γραφεί καλύτερη ποίηση στα ελληνικά, και μάλιστα στην «κοινή» γλώσσα. Ακολούθησε τα επόμενα χρόνια η μελοποίησή του, καθώς και η μελοποίηση άλλων ποιημάτων, όπως τα πολύ γνωστά «Η Φαρμακωμένη» και «Η Ξανθούλα», πράγμα που διόγκωσε τη φήμη του. Η δημοτικότητα μάλιστα ορισμένων «τραγουδιών» ήταν τόσο μεγάλη, που θεωρήθηκαν, ακόμη και από συγκαίρινους λογίους, δημοτικά άσματα.

Την εποχή αυτή ακριβώς ο ποιητής, παρά τη γλωσσική του δυσκολία στα ελληνικά και τη βαθιά εξάρτησή του από την ιταλική παιδεία και γλώσσα, φαίνεται ότι αποφασίζει να εμπιστευτεί το ποιητικό του μέλλον στην ελληνική λογοτεχνία. Στη δεκαετία της Ζακύνθου έχουμε τη σύλληψη και την ολική ή μερική πραγμάτωση μιας σειράς έργων που θα καθορίσουν την πορεία του στη λογοτεχνική γραφή. Το 1824 γράφει τον μαχητικό «Διάλογο» για τη γλώσσα

1. Το 1821 ο Σολωμός υπέγραψε, με άλλους έγκριτους Ζακύνθιους, αναφορά στον βασιλιά της Αγγλίας για τη μεταρρύθμιση του αυταρχικού Συντάγματος που είχε επιβάλει το 1817 ο διαβόητος Αρμυστίν Μέλταντ.

και την άνιση ωδή για τον Μπαίρον. Το 1826 γράφει τη «Φαρμακωμένη» και εργάζεται ταυτόχρονα για τον αρχικό σχεδιασμό τριών μεγάλων έργων, στα οποία θα επανέλθει πολλές φορές στα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Πρόκειται για τη «Γυναίκα της Ζάκυθος», τον «Λάμπρο» και τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους».

Αν ωστόσο εξαιρέσουμε τον «Ύμνο», τίποτε άλλο δεν τυπώνεται και, εκτός από τη «Φαρμακωμένη» και λίγα ακόμη λυρικά και σατιρικά ποιήματα, τίποτε άλλο δεν κοινοποιείται. Ο «Διάλογος» και η ωδή στον Μπαίρον κυκλοφορούν σε χειρόγραφα στον στενό του κύκλο. Τα υπόλοιπα είναι υπό διαρκή επεξεργασία, αφού πρώτα καταγραφούν σε μορφή πεζών ιταλικών προσχεδίων. Ο ποιητής από νωρίς εμφανίζει έντονα τα σημεία μιας διπλής αναπηρίας: *γλωσσικής* (αφού τα ιταλικά κυριαρχούν στη διαμόρφωση της ελληνικής γραφής) και *ποιητικής* (αφού όλα τα γραπτά του περιπίπτουν σταδιακά σε κατάσταση διαρκούς εκκρεμότητας). Είναι αλήθεια πως κάποια στιγμή, γύρω στο 1826, ο Σολωμός αντιλαμβάνεται ότι πρέπει να ξεπεράσει τον «Ύμνο» και να μην παραμείνει απλώς ένας καλός Έλληνας ποιητής, αλλά να γίνει σπουδαίος ευρωπαϊός ποιητής ελληνικής καταγωγής. Από τη στιγμή που συνειδητοποιεί κάτι τέτοιο, αναλαμβάνει την ύψιστη διακινδύνευση: να δημιουργήσει για πρώτη φορά στα νεότερα χρόνια υψηλό ποιητικό λόγο στα ελληνικά.

Όταν, το 1828, στα τριάντα του χρόνια, φεύγει από τη Ζάκυνθο και εγκαθίσταται στην Κέρκυρα, έως τον θάνατό του το 1857, δηλαδή για τρεις δεκαετίες μόνιμης διαμονής (με τρεις σχετικά σύντομες επισκέψεις στη Ζάκυνθο), αφήνει πίσω του τον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο, τη δύσκολη και αμφίθυμη σχέση με τον αδελφό του, το επαρχιακό περιβάλλον και τον στενό κύκλο των φίλων. Φέρνει μαζί του την πρόωπη αναγνώριση, τον αινιγματικό μύθο που συνοδεύει το όνομά του και τα ημιτελή έργα του. Η προφορική διάδοση πολλών λυρικών ποιημάτων του και η ευρύτατη αποδοχή του «Ύμνου» τον έχει καταστήσει ήδη έναν πολλά υποσχόμενο εθνικό ποιητή. Την πραγματική αιτία της μετοίκισής του δεν τη γνωρίζουμε. Ορισμένοι μελετητές επιμένουν ότι ο κύριος λόγος ήταν οι οικογενειακές προστριβές, άλλοι υποθέτουν ότι δεν είχε να του προσφέρει περισσότερο η Ζάκυνθος, και έτσι αναζήτησε έναν τόπο όπου θα μπορούσε να απομωωθεί και να αφιερωθεί στις «μελέτες» του, όπως έλεγε ο ίδιος.² Το βέβαιο είναι ότι ποτέ δεν θα μάθουμε τι τον ώθησε ή τον ανάγκασε να καταφύγει σε μια τόσο δραστική απόφαση.

δ) Οι τρεις δεκαετίες στην Κέρκυρα (1828-1857) συγκροτούν την περίοδο εκείνη κατά την οποία ο Σολωμός θα αναμετρηθεί με την υπόθεση της ποίησης εμμονικά και απεγνωσμένα. Όλοι γύρω του περιμένουν τη «στιγμή» που ο μεγάλος ποιητής θα «ανακοινώσει» δημοσίως τα αποτελέσματα της δημιουργικής του φαντασίας. Όταν εγκαθίσταται στο νησί, έρχονται να τον χαιρετίσουν οι καθηγητές της Ιονίου Ακαδημίας. Το κύρος του στον χώρο των γραμμάτων είναι αδιαμφισβήτητο. Η αναμονή ωστόσο δεν θα βρει ποτέ αντίκρισμα.

2. Γράφει στον αδελφό του Δημήτριο το 1832: «Εγώ είμαι καλός, όσο ποτέ άλλοτε... και θυσιζόμενος ως το λαιμό στις μελέτες μου», Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα*, τόμ. Γ', *Αλληλογραφία*, (Επιμέλεια - Μετάφραση - Σημειώσεις Λίνος Πολίτης), Αθήνα: Ίκαρος, 1991, σ.245.

Η Κέρκυρα, ως πρωτεύουσα της Επτανησιακής Πολιτείας, είναι το πολιτικό, πολιτισμικό και οικονομικό κέντρο. Το 1828 οι Άγγλοι έχουν εδραιώσει την κυριαρχία τους. Τα συμφέροντα του Σολωμού, έχοντας και έναν φανατικά αγγλόφιλο αδελφό (ανήκε στην παράταξη των «προστασιακών» ή «καταθονίων»³), εξυπηρετούνται από τη διατήρηση καλών σχέσεων με τους αγγέλους «προστάτες». Όσο περνούν τα χρόνια ο ποιητής θα συνταχτεί με τους ισχυρούς και δεν θα κάνει ποτέ λόγο για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Γενικά θα αποφύγει να σχολιάσει πολιτικά ζητήματα και, καθώς η ηρωική εποχή της Επανάστασης απομακρύνεται στο παρελθόν για να τη διαδεχτεί η ίδρυση του ελληνικού κρατιδίου με Κυβερνήτη τον Καποδίστρια (1828), ο ποιητής θα χάσει ένα από τα σημαντικότερα κίνητρα της ποιητικής του έμπνευσης.

Στην Κέρκυρα γρήγορα θα γίνει ο ίδιος θεσμός. Πλήθος ανθρώπων των γραμμάτων, των επιστημών, της πολιτικής και της κοινωνικής εξουσίας θα προσπαθήσουν να τον προσεγγίσουν. Ο Σολωμός υπολόγιζε τις σχέσεις του και γιατί ο ίδιος ανήκε στην άεργη αριστοκρατία και γιατί οι γνωριμίες με τους κατάλληλους ανθρώπους ήταν απαραίτητες για τη διαχείριση και τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του. Πρέπει να σημειωθεί ότι, λίγο καιρό μετά την αναχώρησή του από τη Ζάκυνθο (περί το 1831), αποκαταστάθηκαν οριστικά και οι σχέσεις με τον αδελφό του. Η περίφημη «μόνωσή» του στην Κέρκυρα είναι εν μέρει αληθινή και αφορά κυρίως την τελευταία δεκαετία της ζωής του. Όταν το 'φερε η ανάγκη ή το επέβαλλε η κοινωνική συνθήκη, ο ποιητής γνώριζε πολύ καλά να χειρίζεται καταστάσεις και ανθρώπους προς όφελός του. Το ίδιο συνέβαινε και στον χώρο της τέχνης: περιβαλλόμενος από πολλούς νέους και μορφωμένους θαυμαστές είχε γίνει δεξιότηχνης στη στρατηγική της επωφελούς γι' αυτόν ανάθεσης διαφόρων εργασιών και ευθυνών.

Το νέο περιβάλλον ήταν ευνοϊκό και θα περίμενε κανείς ότι, τώρα, στην ακμή του βίου του, θα συγκέντρωνε την προσοχή του στην ολοκλήρωση των έργων του. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη, αντίθετα υποτάχτηκε περισσότερο στη συνήθειά του να σταματά στα προσχέδια, ή να αφήνει τις επεξεργασίες τους στα ελληνικά σπαραγμένες και ακατάστατες. Σε αυτά τα τριάντα χρόνια της Κέρκυρας το μόνο κείμενο που δημοσιεύτηκε με τη συγκατάθεσή του, αλλά ανωνύμως, ήταν το απόσπασμα του «Λάμπρου» στην *Ιόνιο Ανθολογία* το 1834. Κατά καιρούς ο κύκλος του τον άκουγε να απαγγέλλει στίχους από έργα εν προόδω ή μάθαινε ότι επικείται το τύπωμα κάποιου από αυτά. Τίποτε ωστόσο συγκεκριμένο δεν προέκυψε από την καλογερική προσήλωσή του στην τέχνη. Αυτός διαρκώς έγραφε και οι θαυμαστές του πάντα περίμεναν. Έτσι εξηγείται και η απογοήτευσή τους όταν ο Πολυλάς, το 1859, με τα *Ευρισκόμενα*, αντί να αποκαλύψει ολοκληρωμένα έργα, φανέρωσε πόσο άναρχο και «φτωχό» ήταν το αρχείο του ποιητή.

3. Στα Επάνησα έχουμε τρεις παρατάξεις που προσδιορίζονται ανάλογα με τη στάση τους απέναντι στην αγγλοκρατία: α) *Προστασιακοί ή Καταθόνιοι*. Μειοψηφία της γαιοκτητικής ολιγαρχίας. Ακραίοι συντηρητικοί και υποστηρικτές της αγγλικής «προστασίας», β) *Μεταρρυθμιστές*. Μετριοπαθώς φιλελεύθεροι και πραγματιστές. Δέχονταν την αναγκαιότητα της αγγλικής κατοχής, αλλά ζητούσαν περισσότερες ελευθερίες μέσω της μεταρρύθμισης του Συντάγματος, γ) *Ριζοσπάστες*. Αντίθετοι στην ξένη κυριαρχία. Επεδίωκαν την Ένωση με την Ελλάδα.

Και όμως ο Σολωμός πάντα εργαζόταν στην ποίηση. Η κερκυραϊκή περίοδος δεν υπήρξε άγονη. Αντίθετα, έστω και υπό μορφή θραυσμάτων, το έργο του κατακτά την πιο υψηλή κορυφή στην ελληνική γλώσσα και θεμελιώνει την απαρχή της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Ήδη το 1829 αποπειράται ανεπιτυχώς να ξαναδουλέψει και να ολοκληρώσει τη «Γυναίκα της Ζάκυθος». Ταυτόχρονα γράφει τα ποιήματα «Eis Μοναχόν», «Η Φαρμακωμένη στον Άδη» και «Νεκρική Ωδή II». Το κρίσιμο έτος ωστόσο είναι το 1833. Τότε κάνει τη μεγάλη «στροφή» με τον «Κρητικό». Λίγο μετά, το 1834, δοκιμάζει να ξαναπιάσει τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους». Την εποχή αυτή χρησιμοποιεί συστηματικά τον δεκαπεντασύλλαβο του δημοτικού τραγουδιού και της κρητικής ποίησης, εντρυφώντας παράλληλα στον γερμανικό ρομαντισμό και φιλοσοφικό ιδεαλισμό. Η δεκαετία 1833/34-1843/44 θεωρήθηκε ως δεκαετία ποιητικής ωριμότητας, παρά το ψυχικό κόστος που είχε γι' αυτόν η οικογενειακή δίκη (άρχισε το 1833 και τελείωσε το 1838).

Γύρω από τη δίκη έχουν γραφεί πάρα πολλά, ακόμη περισσότερα φημολογούνται έως και σήμερα. Οι ασύμμετρες διαδόσεις υποδαυλίστηκαν και από την εξαφάνιση ή από την καταστροφή των σχετικών εγγράφων και πρακτικών. Το σίγουρο είναι ότι ο Σολωμός και ο αδελφός του κινδύνεψαν να χάσουν τους τίτλους ευγενείας και την περιουσία τους, όταν ήλθαν σε αντιπαράθεση με τον ετεροθαλή αδελφό τους Ιωάννη Λεονταράκη. Σύμφωνα με το, ακόμη τότε εν ισχύ στα Επτάνησα, Βενετικό δίκαιο, αν ο Ιωάννης αποδείκνυε ότι ήταν γιος του Νικολάου Σολωμού, τότε ο Διονύσιος και ο Δημήτριος καταστρέφονταν κοινωνικά και οικονομικά. Οι λεπτομέρειες δεν έχουν σημασία- σημασία έχει ότι (με τη βοήθεια υψηλών γνωριμιών) τα δύο αδέρφια κέρδισαν τελικά τη δίκη, αλλά αυτό κόστισε μια πενταετία δικαστικών περιπετειών που αναπόφευκτα έφθειραν τον ποιητή πνευματικά και τον τραυμάτισαν ψυχικά. Το σπουδαιότερο, τον έφεραν αντιμέτωπο με τη μητέρα του (η οποία βρέθηκε σε μέγα δίλημμα αλλά, τελικά, πήρε το μέρος του Ιωάννη). Ο Σολωμός δεν την είδε ποτέ ξανά στη ζωή του και της φέρθηκε με την παράλογη σκληρότητα εγκαταλειμμένου παιδιού.⁴

Από τις τελευταίες μεγάλες στιγμές της ποίησής του είναι αναμφίβολα το Γ' Σχεδιασμά των

«Ελεύθερων Πολιορκημένων» (1844 και μετά), ο «Πόρφυρας» (1847-1849) και το «Carmen Seculare» (1849). Παραδόξως, κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του, επιστρέφει όλο και περισσότερο στα ιταλικά, όπως ακριβώς άρχισε, χωρίς ωστόσο να γράψει και να δημοσιεύσει κάποιο έργο που να τον καθιστά υπολογίσιμο στην ιταλική λογοτεχνία. Την ίδια εποχή τον κυριεύει το πάθος του ποτού και προς το τέλος ο νους του, όπως λέει ο Πολυλάς, άρχισε να «θαμπώνει».⁵ Άφησε τα εγκόσμια το 1857, εκατόν πενήντα χρόνια από σήμερα. Του αποδόθηκαν, όπως άρμοζε, οι δέουσες τιμές. Δύο χρόνια μετά τον θάνατό του, το 1859, ο φίλος του Ιάκωβος Πολυλάς εξέδωσε τα *Ευρισκόμενα*, την πιο ιδιοφυή αναστήλωση λογοτεχνικού έρ-

4. Ξεχασμένη από όλους στα γεράματά της, η Αγγελική Νίκη θα γράψει στον Ιωάννη Λεονταράκη: «Είμαι έρμη και σκοτεινή σαν την καλαμιά εις τον κόμμο...», Λίνος Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, σ. 74.

5. Βλ. «Προλεγόμενα», σ. 507.

γού. Το 1865 ο Βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄ τον ονόμασε και επίσημα «εθνικό ποιητή». Έναν χρόνο πριν οι Άγγλοι είχαν παραχωρήσει τα Επτάνησα στην Ελλάδα. Έπειτα από πέντε περίπου αιώνες δυτικής (κυρίως Βενετικής) κυριαρχίας τα Ιόνια νησιά μετατοπίζονται οριστικά στον χάρτη του Ελληνικού Κράτους.

Αυτό είναι ένα πρόχειρο σχεδιάσμα του βίου και της πολιτείας του Διονυσίου Σολωμού, ένα είδος συμπιλήματος που περιλαμβάνει γνωστές πληροφορίες μαζί με κάποια προσωπικά σχόλια και υποκειμενικές κρίσεις του επιμελητή. Παρά την όποια χρησιμότητά του, δεν βοηθά ιδιαίτερα να απαντήσουμε ουσιαστικά στο ερώτημα «ποιος ήταν ο Σολωμός;», ίσως μάλιστα και να το συσκοτίζει, αποσπώντας την προσοχή του αναγνώστη από το έργο και κατευθύνοντάς την στα γεγονότα του βίου. Εντούτοις, αν χρησιμοποιηθεί λελογισμένως, μπορεί να παρακινήσει τον αναγνώστη να ενισχύσει την αποθήκη των διαθεσίμων του, καθώς προχωρεί στη συνάντηση με το σολωμικό έργο. Εκεί θα βρει, ίσως κάποτε, έναν τρόπο δικό του να απαντήσει στο ερώτημα: ποιος ήταν ο ποιητής Διονύσιος Σολωμός;

3. Οι ιδιορρυθμίες του Κόντε

Ο Σολωμός, όπως είδαμε, έζησε αποκλειστικά στα Επτάνησα, που ήταν υπό ξένη κατοχή («προστασία» την ονόμαζαν κατ' ευφημισμόν). Τα νησιά περιήλθαν το 1814 οριστικά στα χέρια των Άγγλων, οι οποίοι τα κράτησαν έως το 1864. Είχαν βέβαια προηγηθεί οι Γάλλοι και οι Ρωσοτούρκοι για ένα διάστημα (στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα), ενώ τους τέσσερις προηγούμενους αιώνες (1386-1797) κυριάρχησαν οι Βενετοί. Η παιδεία του ήταν ιταλική, όχι μόνο γιατί σπούδασε στην Ιταλία, στα κρίσιμα χρόνια της πνευματικής και καλλιτεχνικής του διάπλωσης, αλλά και γιατί σε όλα τα Επτάνησα ο ιταλικός πολιτισμός και η ιταλική γλώσσα είχαν βαθιές ρίζες και τεράστια επιρροή. Ιδιαίτερα η ανώτερη τάξη, στην οποία ανήκε, είχε, σε μεγάλο βαθμό, εξιταλιστεί πολιτισμικά και κοινωνικά. Τα Επτάνησα, μολονότι πιο κοντά στην υπόδουλη Ελλάδα κατά την Ανατολή, ήταν εγγύτερα προς την Ιταλία κατά τη Δύση.

Είναι όντως αξιοπερίεργο πόσο λίγο ταξίδεψε ο Σολωμός. Για ρομαντικό ποιητή η αδράνειά του αιφνιδιάζει ακόμη περισσότερο. Στην Ιταλία δεν επέστρεψε ποτέ, ούτε για σύντομη επίσκεψη, στην υπόλοιπη Ευρώπη δεν πήγε, καμιά μαρτυρία δεν έχουμε ότι επισκέφτηκε άλλο Ιόνιο νησί, και στην Ελλάδα, που ήταν δίπλα του, δεν πάτησε το πόδι του ούτε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ούτε μετά, όταν είχε την ευκαιρία, για τριάντα περίπου χρόνια (1828-1857), να επισκεφτεί το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Για ποιητή στο οποίο το έργο η «Ελλάδα» έχει τόσο εξέχουσα θέση η στάση αυτή ξενίζει.⁶

6. Θα μπορούσαμε να πούμε, παραδοξολογώντας σφευρικά, ότι ο Σολωμός, ο Παλαμάς και ο Καβάφης είναι οι τρεις μεγάλοι ποιητές μας που, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, δεν ταξίδεψαν ή ταξίδεψαν λίγο, συνήθως από ανάγκη, και όχι γιατί το ταξίδι ικανοποιούσε μια βαθιά επιθυμία φυγής, περιπλάνησης, απόλαυσης και γνώσης.

Ίσως η καλλιτεχνική του αλαζονεία να υπήρξε τόσο υπερτροφική, ώστε θεωρούσε ότι το υψηλό και αμετακίνητο κέντρο ήταν ο ίδιος και έπρεπε οι άλλοι να τον αναζητήσουν και να προστρέξουν να τον συναντήσουν εν είδει προσκυνήματος. Ίσως να είχε απομονωθεί τόσο πολύ στην κορυφή του ποιητικού Παρνασσού και να είχε τόσο μεθύσει από το θυμιάμα του θαυμασμού που έκαιγε αδιάκοπα γύρω του, ώστε θεωρούσε κάθε άλλη ενασχόληση ευτελή, μη προσήκουσα στην αρετή της τέχνης. Καμιά εξήγηση ωστόσο δεν μπορεί να αιτιολογήσει πλήρως την απόφαση του ποιητή να κρατήσει αυστηρές αποστάσεις από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα του ελλαδικού κράτους.

Η «απόσταση», όχι μόνο σε αυτήν την περίπτωση αλλά γενικά στη ζωή και στην τέχνη, αποτελεί ένα από τα σημαντικά γνωρίσματα της προσωπικότητάς του. Η πάλη του με την ποιητική γραφή αποδεικνύει ότι ήθελε να αρθεί σε έναν ιδανισμό που να θεωρεί *εξ αποστάσεως* το περιστασιακό και το συγκεκριμένο. Η «απόσταση» από την ίδια τη γραφή γίνεται στο τέλος το κεντρικό μοτίβο της ποιητικής του και μία από τις κύριες αιτίες της αυτοκαταστροφικότητάς του. Είναι σαν να τον κατέκλυσε το είδωλο του εαυτού του, σε τέτοιο βαθμό και με τόση ένταση, που το έργο, με την έννοια του τελειωμένου και τυπωμένου κειμένου, έπαψε να έχει μεγάλη σημασία, γι' αυτό και κρατήθηκε σε απόσταση. Πρωτίστως τον ενδιέφερε η σκηνοθεσία της ποιητικής εξεργασίας: ο ποιητής ζει ποιητικά, δημιουργεί προσδοκίες, γοητεύει, απαγγέλλει, γίνεται μέγεθος αιγιματικό και απροσμέτρητο.

Τα Επτάνησα πρόσφεραν στον ποιητή έναν παράξενο μικρόκοσμο: ταυτόχρονα κοσμοπολίτικα και κλειστά, την ίδια στιγμή κοντά και μακριά. Σε αυτόν τον μικρόκοσμο ο Σολωμός οχυρώθηκε και έζησε τον μύθο του. Μαθητές τον ακολουθούσαν και τον άκουγαν, θαυμαστές τον έβλεπαν και τον διαφήμιζαν, σημαντικοί άνθρωποι της κοινωνίας εκδήλωναν τον σεβασμό τους, στενοί φίλοι του συμπαραστέκονταν και τον βοηθούσαν, επισκέπτες διεκδικούσαν το σπάνιο προνόμιο μιας προσωπικής συνάντησης. Το σημαντικότερο: όσο η φήμη του μεγάλωνε και η αποδοχή έπαιρνε διαστάσεις «εθνικές», τόσο αυτός αποσυρόταν περισσότερο στα σκοτάδια του, βρίσκοντας καταφύγιο στο νησί που τον φιλοξένησε, την Κέρκυρα, τον τόπο της «αυτοεξορίας» του. Έναν τόπο όμως που είχε πολλά κοινά (γλώσσα, πολιτισμός, κοινωνία) με τον τόπο της καταγωγής.

Θεωρητικά υπήρχε το αίτημα της ένωσης με την ελεύθερη Ελλάδα. Κατά καιρούς το ζήτημα έπαιρνε και την ανάλογη πολιτική διάσταση, χωρίς ωστόσο ποτέ να μετατραπεί σε γενικευμένη εξέγερση. Το πολιτισμικό και το κοινωνικό χάσμα ανάμεσα στα Επτάνησα και την ηπειρωτική Ελλάδα δεν ευνοούσε την προοπτική ενός «συνανήκειν» με ισότιμους όρους. Ο Σολωμός πλησίασε ψυχικά την άγνωστη «πατρίδα», όταν η Ελληνική Επανάσταση πυρπόλησε τον νου και τη φαντασία του. Ακριβώς απέναντι από την, υπό αγγλική προστασία και φεουδαρχικό καθεστώς, Ζάκυνθο εκτυλισσόταν αυτό που στα μάτια του Σολωμού ήταν το «θαύμα» της εξέγερσης με αίτημα την «ελευθερία».

Νέος, ευσυγκίνητος, αυθόρμητος, επηρεασμένος από το γενικότερο πνεύμα στην Ευρώπη, που είχαν θρέψει οι ιδέες του διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης, ένιωθε βαθύ-

τατα ότι η υπόθεση τον αφορά εξ ολοκλήρου. Η Επανάσταση ήταν η «στιγμή» που τον βοήθησε να εξομαλύνει τη «διαφορά», να μικρύνει την «απόσταση», το φαντασιακό του κινητοποιήθηκε και τον οδήγησε στην υπέρβαση που σηματοδοτήθηκε από τη συγγραφή του «Υμνου». Όταν η Επανάσταση άρχισε να ξεθωριάζει στην πραγματικότητα του ελληνικού κράτους, ο Σολωμός ξαναπήρε την «απόστασή» του και κατέφυγε στον μικρόκοσμο της Κέρκυρας.⁷ Η Αθήνα είναι απύουσα ακόμη και στις επιστολές του, σαν να μην υπάρχει καν, σαν να μην ενδιαφέρεται για όσα γράφουν και τι λένε για το έργο του οι λόγιοι και οι λογοτέχνες της πρωτεύουσας.

Ίσως ένας από τους λόγους που δεν τέλειωσε ποτέ τους «Ελευθέρους Πολιορκημένους» να είναι η βαθμιαία απομάκρυνσή του από την αρχική έξαρση και η μετάπτωση της ηρωικής εξέγερσης σε κρατική οντότητα. Όταν προσπάθησε για τελευταία φορά να καταπιαστεί με ένα ηρωικό θέμα, όπως ο Κριμαϊκός Πόλεμος, το 1854, απέτυχε. Από την απόπειρά του απέμειναν λίγοι στίχοι, που φέρουν καταχρηστικά τον τίτλο της ματαιωμένης ποιητικής σύνθεσης, «Ο Ανατολικός Πόλεμος», και το ειρωνικό σχόλιο του Πολυλά: «Αλλά ούτε επήραν την Πόλη, ούτε ο Σολωμός ετύπωσε».⁸

Στην παράδοση των σολωμικών σπουδών υπάρχουν, όπως είπαμε, δύο Σολωμοί: της Ζακύνθου και της Κέρκυρας. Η διάκριση αυτή δεν είναι φυσικά τυχαία. Πράγματι η μετάβαση του ποιητή από τη Ζάκυνθο στην Κέρκυρα το 1828, στην ακμή της ζωής και της τέχνης του, δεν μπορεί να θεωρηθεί απλή μετακόμιση. Η αναζήτηση πρώτα και η διατήρηση κατόπιν της «απόστασης» είχε βαθύτατη επενέργεια στην εξέλιξη της ποίησής του και στην ανασύνταξη του βίου του. Όπως όμως συμβαίνει με κάθε τυπικό διαχωρισμό, η επανάληψη τον μετατρέπει εύκολα σε στερεότυπο. Αυτό σημαίνει ότι συντηρείς κεκτημένες εξιδανικεύσεις και απλουστεύσεις.

Μπορεί, για παράδειγμα, ο Σολωμός της Κέρκυρας να έχει έντονες φιλοσοφικές ανησυχίες και πιο ώριμες ποιητικές στοχεύσεις, μπορεί επίσης να ζει με πιο ακραίο τρόπο την αύρα της φήμης και του θαυμασμού, περιτριγυρισμένος από διανοούμενους, λογοτέχνες και ανθρώπους της υψηλής περιωπής, στην πρωτεύουσα της Ιονίου Πολιτείας, στο κέντρο δηλαδή της πολιτικής εξουσίας και της πολιτισμικής δράσης. Ωστόσο, αυτός δεν είναι ένας παντελώς αναβαπτισμένος Σολωμός, ένας αγνώριστος Διονύσιος, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Γαλβάνη το 1833: «Ο παλιός εκείνος Διονύσιος έχει πεθάνει από τα χρόνια που, με τη βοήθεια του Θεού, ήρθε στην Κέρκυρα».⁹

7. Το 1833, σε επιστολή του προς τον Γεώργιο Τερτσέτη, που βρίσκεται στο Ναύπλιο, απευθύνει, κρατώντας πάντα την «απόσταση» από τα ελλαδικά πράγματα, την αιχμηρή παρατήρηση (υπό μορφή ερωτήματος): «Πώς λοιπόν; έλεγα. Ύστερ' από τόσα και τόσα που είπαμε και τόσα που γελάσαμε και τόσα που αγανακτήσαμε, γίνεται και αυτός ένα με τη φροίτρα εκείνων που σκοτώνουν τον πολιτισμό της Ελλάδας; Τόσο μεγάλωσε η θάλασσα της ένοχης συνήθειας που βράζει ολόγουρά του, ώστε να πιστέψει πως οι Πελευταίες της άκριες είναι και άκριες ολόκληρης της Ελλάδας;», *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 254.

8. Ι. Παυλίδης, *Άπαντα*, (επιμ. Γ. Βολέτας), Αθήνα: Ν. Δ. Νίκας, 1950, σ. 497.

9. *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 279.

Η κορυφαία απόφαση της ζωής του για ένα καινούργιο ξεκίνημα στην Κέρκυρα, η πιο ριζική τομή στην εργοβιογραφία του, δεν πρέπει να μας παρασύρει ως προς την έκταση και το βάρος της ασυνέχειας. Ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια στην Ιταλία, και από τα νεανικά του στη Ζάκυνθο, είχε φανερώσει τα κύρια γνωρίσματα της ποιητικής του φυσιογνωμίας: σχέση του και φαντασίας, αλληλεπίδραση μορφής και νοήματος, σημασία της γλώσσας για τη διαμόρφωση προσωπικού ύφους, αναγωγή του επιμέρους στο όλον (του μερικού στο καθολικό), σύνδεση της ελληνικής εθνικής ιδιαιτερότητας με τον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό ορίζοντα, αποσύνδεση της δημιουργίας από την καταπιεστική επικυριαρχία του λογιωτατισμού, εντατική (σχεδόν θρησκευτική) προσήλωση στο ιδανικό της τέχνης, αισθητική επεξεργασία της υποκειμενικής έκφρασης στο συναπάντημά της με το κοινό όραμα.

Επομένως ο Σολωμός, εξ αρχής, είχε μια περίπλοκη και φιλοσοφημένη σχέση με την τέχνη. Η ποιητική πράξη δεν υπήρξε ποτέ γι' αυτόν απλή υπόθεση ατομικής εκτόνωσης αλλά αγώνας για την κατάκτηση της ποιητικής γλώσσας· το ύψιστο χρέος να αναμετρηθεί με το συλλογικό παρελθόν και να πλάσει το κοινό όραμα, χωρίς να υποβαθμίσει το υποκειμενικό στοιχείο. Αναγνωρίζοντας τη σημασία της μετάβασής του από τη Ζάκυνθο στην Κέρκυρα, δεν πρέπει να φανταστούμε μια απόλυτη ρήξη αλλά μάλλον μια σταδιακή μετεξέλιξη.

Ο Σολωμός, ως ποιητής και ως άνθρωπος, υπήρξε ακραία περίπτωση, και οι ακραίες περιπτώσεις δεν φύονται σαν αμανίτες, αλλά προσέρχονται στην τέχνη ήδη με το πάθος της ακρότητας. Ότι συμβαίνει στη συνέχεια είναι αναμενόμενο και προβλέψιμο. Το ακραίο του πάθους, όντας εγγενές, μπορεί να πάρει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, όπως και πήρε, όμως ήταν πάντα ήδη εκεί από την αρχή. Ο Σολωμός της Κέρκυρας δεν είναι τίποτε άλλο από την αναπόφευκτη μετάλλαξη του Σολωμού της Ζακύνθου. Η ρήξη ήταν ταυτόχρονα μια ανάγκη και μια σκηνοθεσία για την ενίσχυση της συνέχειας. Ο ποιητής είναι ένας που έγινε χίλια κομμάτια για να ψάξει να βρει, ματαιοπονώντας, τη χαμένη ενότητά του.

Η εξιδανίκευση είναι συνηθισμένο φαινόμενο στην ιστορία της λογοτεχνίας, και στην περίπτωση του έδρασε συγκαλύπτοντας τις δυσάρεστες πλευρές, παραβλέποντας τον δύσβατο και μοναχικό δρόμο που ακολούθησε. Η προσήλωση στην τέχνη ταυτόχρονα τον έσωσε, αλλά και τον κατέστρεψε. Στην τέχνη αφοσιώθηκε πλήρως. Αλλιώς θα ήταν ένας ακόμη λησμονημένος Επτανήσιος της «Χρυσής Βίβλου». Θα τον συνόδευε έως τον τάφο ο τίτλος του «κόντε», αλλά κανείς δεν θα τον γνώριζε σήμερα ως τον, άνευ τίτλου ευγενείας, ποιητή Διονύσιο Σολωμό.

Από όσα βιογραφικά στοιχεία διαθέτουμε είναι δύσκολο να περιγράψουμε τον χαρακτήρα του και να κατανοήσουμε την προσωπικότητά του. Όπως το έργο, έτσι και η ζωή του μας παραδόθηκε αποσπασματικά. Κάθε ανασύσταση του ιστορικού προσώπου που έφερε το όνομα «Σολωμός» απαιτεί να διευθετήσουμε κατά κάποιον τρόπο τα θραύσματα και να συμπληρώσουμε τα κενά. Ορισμένοι μελετητές και εκδότες του Σολωμού αποπειράθηκαν να πραγματοποιήσουν μαζί με την έκδοση των έργων και την έκδοση του βίου του, όχι πάντα επιτυχώς. Το πρόσωπο που αναδεικνύεται έχει κάθε φορά άλλη όψη, ανάλογα με τις πλευρές εκείνες που τόνισαν ή αποσιώπησαν οι ερευνητές. Άλλοι τον εμφανίζουν μειλίχιο, ευγενικό, ευαίσθητο, γοπητευτικό,

γενναιόδωρο και φιλελεύθερο. Άλλοι τον θεωρούν οκνηρό,¹⁰ αλαζόνα,¹¹ σπάταλο,¹² αλκοολικό, δύστροπο, οξύθυμο και αντιδραστικό.¹³ Είναι τα δύο ακραία σημεία του εκκρεμούς.

Οι περισσότεροι προτιμούν μια σχετική ισορροπία, με τη ζυγαριά πάντα να γέρνει προς την καλή πλευρά. Ο φίλος του Νικόλαος Μάντζαρς φιλοτέχνησε το 1848 ένα πορτρέτο που φανερώνει μια ξεχωριστή, λαμπρή αλλά ιδιόρρυθμη, προσωπικότητα, με αρετές τόσο σπάνιες, που κάνουν τα ελαττώματα να μοιάζουν με απλές παραξενιές.¹⁴ Ο Πολυλάς στα «Προλεγόμενα» του πλέκει επίσης το εγκώμιο και, όπως ήταν υποχρεωμένος από την ίδια τη φύση του εγχειρήματός του, δεν ασχολείται παρά μόνο ακροθιγώς με τα αμφιλεγόμενα γνωρίσματα του χαρακτήρα του. Όταν ήρθε και η καθιέρωσή του ως εθνικού ποιητή, τα πράγματα δυσκόλεψαν περισσότερο και τον χώρο κατέκλυσαν οι αργογραφίες.

Κατά καιρούς, βέβαια, ακόμη και οι θετικά διακείμενοι, άφηναν σποραδικές αιχμές για την προσωπικότητά του και τη συμπεριφορά του.¹⁵ Ωστόσο το κυρίαρχο ρεύμα επέβαλε τη σιωπή ή τα μισόλογα, όχι γιατί έκρινε λανθασμένη τη σύνδεση βίου και έργου, αλλά γιατί θεωρούσε ιεροσυλία να αμαυρωθεί η άσπιλη εικόνα του εθνικού ποιητή. Παράλληλα με την εθνοπρεπή συστολή λειτούργησε και ο επανησιακός τοπικισμός που φόρτωσε και αυτός τις αφηγήσεις για τον βίο του ποιητή με φήμες, ατεκμηρήσιμες πληροφορίες και έωλους ισχυρισμούς ή με «ανεκδοτολογικά παραγεμίσματα».¹⁶

10. Γράφει ο Σπυριδών Τρικούπης, φίλος και θαυμαστής του ποιητή, το 1859, στον Πολυλά: «Ο Σολωμός ήτο λίαν οκνηρός, ως και σεις τον εγνωρίσατε. Είχε δε ανάγκην, διά να εργάζεται, να τον παρορμά κάποιος φίλος», «Αρετή και δόξα του Διονυσίου Σολωμού», *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχ. 22 (1984), σ. 232.
11. Ένας άλλος φίλος και θαυμαστής του, ο ιταλοδολματός λόγιος Tommaseo, σχολιάζει: «Ητο εκλεκτός πνεύμα. Αλλ' η εύκολη φήμη, ο τίλος του κόμητος και τα πλούτη, τον έβλαψαν», Κ. Καιροφύλας, *Ο Άγνωστος Σολωμός*, Αθήνα: Στοχαστής, 1927, σ. 158.
12. «Είχε πάντοτε χρέη και συχνότατα εζήτη προκαταβολάς...», Ν. Β. Τωμαδάκης, *Διονύσιος Σολωμός*, Αθήνα: Βασική Βιβλιοθήκη, σ. 57.
13. Κατά καιρούς έχουμε και άλλους βαρείς χαρακτηρισμούς από διάφορους μελετητές, όχι πάντα επαρκώς τεκμηριωμένους αλλά όχι και εντελώς αστήρικτους: σκληρός στις οικονομικές διαπραγματεύσεις, τσιγκούνης με τους άλλους και γενναιόδωρος με τον εαυτό του, φιλοχρήματος, εριστικός, εκρηκτικός, παράλογος, κυκλοθυμικός, κακότροπος, μαθημένος να τον υπηρετούν κτλ.
14. «Εξαιρετικήν ελαστικότητα και λεπτότητα νεύρων [...] οργανικώς εγεννήθη μουσικός [...] οξυτάτην και μεταφυσικὴν δύναμιν κρίσεως και φαντασίας [...] αντικείμενον, ιδέα και λόγος αποτελούν εν ταυτῷ τελείαν αρμονικὴν, ταυτόχρονον και αδιόπιστον τριάδα [...] κάθε ιδέα του είναι αξίωμα νέον εις την ουσίαν ή εις τον τρόπον με τον οποίον το στενίζει [...] εξ ενστικτού, δημιουργεί τους πλείστους εξ αυτών [στίχους] με τραγούδι, αυτοσχεδιάζων μελωδίας [...] αληθινός ρομαντικός ποιητής, του οποίου τα ποιήματα παρέχουν εν τη ενόψει αυτών λειτουργίαν λυρικής, επικής και δραματικής ποιήσεως ενός ιδανικού, αληθούς αφ' εαυτού, εξ όλου νέου και ύψους τελείου [...] όταν δημιουργεί εφευρίσκει και δεν μιμείται [...] είναι έτοιμος και επίμονος να προσπλώσει την προσοχήν του εις ό,τι δύναται να ενδιαφέρει το πνεύμα του [...] βυθίζεται εις την ενόρασιν [...] είναι γεννημένος να ζει μακράν του κόσμου [...] κατά τρόπον μυστικιστικόν [...] επειδή είναι προωρισμένος εκ της φύσεως της ουσίας του, αγνώστου εις τον ίδιον, να θέτει διαρκώς εις σύγκρουσιν τα ιδίαις αυτού πνευματικὰς δυνάμεις δημιουργῶν [...]», Νικόλαος Χαλκιοπούλος Μάντζαρς, «Σημειώσεις περί του Σολωμού», στο *Εισαγωγή στην Ποίηση του Σολωμού*, (επιμ. Γ. Κεκαγιόγλου), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999, σσ. 17-23.
15. Για παράδειγμα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο οποίος, με αφορμή τον θάνατο του Σολωμού, γράφει στον Κωνσταντίνο Ασωπίο στις 22 Ιουνίου 1857: «Ο ποιητής Σολωμός απεβίωσεν, άωρον θύμα τοσούτων καταχρήσεων», Αρ. Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, (επιμ. Γ. Π. Σαββίδης – Ν. Λυκούργου), Αθήνα: Ίκαρος, τόμ. Α', σ. 285.
16. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Πρόλογος», *ό.π.*

Από τον κυκεώνα των αντιφατικών πληροφοριών και των μειωτικών υπαινιγμών ξεχωρίσαμε τέσσερα ζητήματα που συνήθως δεν τα αγγίζουν οι μελετητές ή, όταν το κάνουν, φροντίζουν να είναι διακριτικοί και να ισοσταθμίζουν τις όποιες αρνητικές κρίσεις με τη γενικότερη ανάδειξη των αρετών του εθνικού ποιητή.

Το πρώτο και το πιο γνωστό είναι ο *αλκοολισμός* του. Από την αλληλογραφία του με τον αδελφό του Δημήτριο («Στείλε μου το γρηγορότερο που θα μπορέσεις ένα βαρελάκι βερντέα πρώτης γραμμής»,¹⁷ «Από τη βερντέα ήθελα να πω να μου στείλεις όχι ένα βαρέλι, αλλά μία βαρέλα»¹⁸) αλλά και από μαρτυρίες πολλών συγχρόνων του, αποδεικνύεται ότι ο ποιητής έπινε γενναία. Ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι δεν έπινε μόνο κρασί αλλά στιδήποτε περιείχε οινόπνευμα, από αφέντι έως κολόνια,¹⁹ και ότι η αιτία της ποιητικής του δυσπραγίας οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην εξάρτησή του από αυτά τα «δυνατά ποιά» που αναφέρει και ο Πολυλάς.²⁰

Το πρόβλημα έγινε οξύτερο στην περίοδο της Κέρκυρας καθώς ο εθισμός στο ποτό επιβάρυνε όλο και περισσότερο την πνευματική του διαύγεια και τη δημιουργική του ικανότητα. Η διαπίστωση αυτή βέβαια δεν δικαιολογεί τη σαρωτική θεώρηση του σολωμικού έργου ως «μεθυσμένων πραγμάτων», δηλαδή ως υπολείμματα ενός θολωμένου μυαλού και μιας τσακισμένης ψυχής. Ποτέ δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ποια πάθη, με ποιες πληγές, με πόσες «ανωμαλίες» ή ασθένειες φτάνει ο ποιητής στην τέχνη και πώς περνά στη γραφή την περιπέτεια του βίου.

Η λογοτεχνία δεν υπήρξε συνήθως έργο ανθρώπων που σφύζουν από υγεία και ξεχειλίζουν από ζωή, που ικανοποιούνται από τα καθημερινά και επιδιώκουν μια μετρημένη, ενάρετη και ειρηνική βιοτή. Αντίθετα, είναι χώρος όπου διοχετεύονται οι αντιφατικές και σκοτεινές πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης, ένα πεδίο όπου αντιμετωπίζεται συμβολικά το αναπóρρο της ανθρώπινης κατάστασης. Το ποτό μπορεί να κατέβαλε τον Σολωμό, είναι όμως πολύ φτωχή εξήγηση, αν θεωρηθεί ως κύρια αιτία της αδυναμίας του να ολοκληρώσει το έργο του.

Το δεύτερο ζήτημα, που ελάχιστα έχει συζητηθεί, είναι η *ερωτική ζωή* του ποιητή. Η αιδήμων σιωπή είναι πιο φανερή και διαδεδομένη όταν πρόκειται για ένα τόσο «ευαίσθητο» θέμα, για το οποίο πράγματι δεν διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία. Δεν είναι μόνο η εποχή που δεν επέτρεπε τη δημόσια αναφορά σε τέτοια ζητήματα, ιδιαίτερα αν είχαν να κάνουν με την τάξη των αρχόντων, είναι συνάμα και η συστολή των μελετητών μπροστά στον εθνικό ποιητή.

17. *Αλληλογραφία, ό.π.*, σ. 210.

18. *Αλληλογραφία, ό.π.*, σσ. 400-401.

19. «Είναι γνωστό πως ο Σολωμός έπινε και πως έζησε και πέθανε ως αλκολικός. Έφθασε στα τελευταία του να πίνει και κολόνια. Τόσο τον είχε κυριεύσει το αλκόλ [...] Δεν έπαισε μολοντούτο, κι ιδίως νεότερος, ν' αρέσκειται πολύ στη βερδέα, κρασίλευκό και δυνατό της Ζάκυθος, από την οποία ο αδερφός του του 'στέλνε μια βαρέλα το μήνα», Φ. Μικαλόπουλος, «*Ίδε ο Άνθρωπος*», *Ένας Εκλεκτός της Ακαδημίας*, Αθήνα: Έκδοση Ήθουσικών Χρονικών, 1936, σ. 10.

20. «Προλεγόμενα», σ. 507.

Υπάρχουν όμως και μελετητές που αδιαφορούν για τα προσωπικά του Σολωμού, όχι για να μην σπιλωθεί το όνομά του, αλλά γιατί θεωρούν, ορθά, ότι η μελέτη της λογοτεχνίας δεν πρέπει να συγχέεται με τον ιδιωτικό βίο του συγγραφέα. Η άποψη αυτή υποστηρίζει, και με θεωρητικά επιχειρήματα, ότι είναι εσφαλμένη η αιτιοκρατική σύνδεση του ανθρώπου με το έργο.

Από την παράδοση των σολωμικών σπουδών μόνο ασύστατες φήμες έχουμε για την ερωτική ζωή του ποιητή. Ο Σολωμός δεν παντρεύτηκε ούτε φαίνεται να είχε κάποιο «σοβαρό» δεσμό. Δεν αναφέρεται επίσης κάποια ευκαιριακή (συμβατική ή παράνομη) σχέση με γυναίκα. Με άλλα λόγια η γυναικεία παρουσία (ακόμη και πλατωνικά) είναι μάλλον ανύπαρκτη, αν κρίνουμε από όσα γνωρίζουμε έως σήμερα και όχι με βάση τα αποκυήματα της φαντασίας ορισμένων, οι οποίοι έφτασαν να ισχυριστούν ότι έχουμε να κάνουμε με περίπτωση κρυφής ομοφυλοφιλίας.²¹

Από τα συμφραζόμενα άλλων ισχυρισμών διακινείται και η εικασία ότι ο ποιητής, πλήρως αφοσιωμένος στην τέχνη και κλεισμένος στον δικό του κόσμο, μάλλον κράτησε ζητήματα που αναφέρονται στον ερωτισμό και τη σεξουαλικότητά του μακριά από την κοινωνική αδιακρίσία. Καμιά τεκμηριωμένη απάντηση δεν μπορεί να δοθεί σε παρόμοια ερωτήματα. Ακόμη όμως και αν είχαμε ατράνταχτες αποδείξεις για την ιδιωτική ζωή του, δεν θα επηρέαζαν ουσιαστικά την κατανόηση και την ερμηνεία της ποίησης. Η μόνη συνεισφορά στις σολωμικές σπουδές θα ήταν η ενίσχυση της πληρότητας στη βιογράφηση του ποιητή.

Το τρίτο αμφιλεγόμενο ζήτημα είναι η συμμετοχή του Σολωμού στην *Τεκτονική Στοά* της Ζακύνθου και της Κέρκυρας. Για τον ελευθεροτεκτονισμό ή τη μασονία (όπως είναι ευρύτερα γνωστή η αδελφότητα) οι φήμες, τα συνωμοσιολογικά σενάρια και οι σκοτεινές ιστορίες πάντα οργιάζαν και οργιάζουν. Δεν είναι του παρόντος να μιλήσουμε για το ζήτημα υπεύθυνα και με βάση τις επιστημονικές μελέτες που διαθέτουμε. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ορισμένοι πρωτεργάτες της Ελληνικής Επανάστασης, ο Ρήγας, μέλη της Φιλικής Εταιρείας, ο Καποδίστριας, ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο Γεώργιος Τερτσέτης, και πολλά άλλα εξέχοντα πρόσωπα της εποχής, σχετίζονταν με τον τεκτονισμό. Για τον Σολωμό έχουμε κάποιες έμμεσες μαρτυρίες ότι υπήρξε μέλος της Στοάς, χωρίς να γνωρίζουμε άλλες λεπτομέρειες.

Καθώς όμως η μυστικότητα της οργάνωσης είναι το κύριο γνώρισμά της, δεν άργησε να πυροδοτήσει πλήθος ανεπιβεβαίωτων εικασιών για τη σχέση του Σολωμού με τον τεκτονισμό. Κατά καιρούς έχει υποστηριχτεί ότι η Στοά έχει στα χέρια της τα πρακτικά της οικογενειακής δίκης, αλλά δεν τα δημοσιοποιεί, ή διαθέτει χειρόγραφο του Σολωμού στα οποία απαγορεύει την πρόσβαση. Οι διαδόσεις αυτές, όπως συμβαίνει συνήθως, διακινούνται προφορικά και σπάνια διατυπώνονται γραπτώς, αφού αποτελούν μυθεύματα.

Έως σήμερα άλλωστε δεν έχει προσκομιστεί κανένα τεκμήριο ή έστω ένδειξη που να αφή-

21. Πιο πιθανή φαίνεται η εκδοχή που λέγεται ότι υποστήριξε ο Κουαρτάνος: «Ο Σολωμός, μου έλεγε ο λαμπρός λόγιος [Κουαρτάνος], έπαιε αγνός, και αγνός και παρθένος επήγε στον τάφο», Γ. Καλογούρος, *Τα Ιταλικά Ποιήματα του Σολωμού*, Αθήνα, 1921, σ. 28.

νει περιθώριο για τέτοιες υποψίες. Θα ήταν πιο ενδιαφέρον, και επιστημονικά εφικτό, να διερευνηθεί ευρύτερα και συστηματικά ο ρόλος του ελευθεροτεκτονισμού²² στην προεπαναστατική, στην επαναστατημένη και τη μετεπαναστατική Ελλάδα, έτσι ώστε να προχωρήσουμε στα Επτάνησα και μετά στον Σολωμό μετά φόβου γνώσεως. Για την ώρα το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι ο Σολωμός υπήρξε, κατά πάσα πιθανότητα, τέκτων και ότι, αν σώθηκε ένα σημαντικό μέρος των χειρογράφων του, μετά τον φοβερό σεισμό και την πυρκαγιά του 1953, το οφείλουμε στον Νικόλαο Βαρβιάνη,²³ μέλος της Τεκτονικής Στοάς Ζακύνθου. Τα υπόλοιπα αφορούν την παραφιλολογία και τους διώκτες του Μεγάλου Κακού.

Το τέταρτο διαμφισβητούμενο ζήτημα είναι ο *πατριωτισμός* του Σολωμού. Πιο απλά: ήταν ο ζακύνθιος κόντες φανατικός πατριώτης, που απεχθάνονταν τους άγγλους αποικιοκράτες και συντασσόταν, φανερά ή κρυφά, με εκείνους που πάλευαν για την ένωση των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα ή συμμαχούσε με τους δυνάστες των νησιών για να υπηρετήσει τα συμφέροντά του, αδιαφορούσε για την ένωση (αν δεν αντιδρούσε σε αυτήν) και, γενικά, φερόταν ως ακραιφνής συντηρητικός, όταν τα κοινωνικά προβλήματα (των τάξεων αλλά και της εθνικής υπόθεσης) έπαιρναν εκρηκτικές διαστάσεις. Στο ζήτημα αυτό έχουμε μια θεμελιώδη παρανόηση: συγχέεται ο νεαρός ποιητής, που εμπνέεται από την ιδέα της «εξέγερσης», με τον επτανήσιο άρχοντα που γρήγορα αντιλαμβάνεται ότι κινδυνεύει η κοινωνική του θέση και η οικονομική του κατάσταση.

Ο Σολωμός συμμαχούσε με τον αδελφό του Δημήτριο, που ήταν φανατικός αγγλόφιλος και ανήλθε στο ύπατο αξίωμα της Ιονίου Γερουσίας το 1850 (κάτι αντίστοιχο του σημερινού δοτού πρωθυπουργού), όταν κατάλαβε ότι μόνο με τη στήριξη της αγγλικής αρμοστείας θα κατοχύρωνε τα συμφέροντά του. Η αντίφαση είναι προφανής αλλά όχι τόσο σπάνια. Η ιδεολογική έξαψη και η θεωρητική συστράτευση σε συλλογικά ιδεώδη έχει πάντα να αναμετρηθεί με την κοινωνική τάξη και τα οικονομικά συμφέροντα. Ο Σολωμός ύμνησε την απελευθέρωση του γένους και την αποκατάσταση του έθνους μακρόθεν, ως γνήσιος ρομαντικός ποιητής, δεν ήταν όμως τόσο αυτοκαταστροφικός ή άκαμπτος ιδεολογικά, ώστε να προχωρήσει σε μια ηρωική πράξη αποστασίας από την τάξη του. Περιορίστηκε επομένως στον συμβιβασμό και αρκέστηκε να παρατηρεί τα ελληνικά πράγματα από μακριά.

Κατά καιρούς το εθνικό φρόνημα αναθερμαινόταν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο ίδιος διακινδύνευε την κοινωνική του θέση έναντι της αγγλικής εξουσίας. Αυτή η σύγχυση οδήγησε πολλούς μελετητές σε άχαρες απόπειρες να συμβιβάσουν τα ασυμβίβαστα και να αποδείξουν ότι η εθνικός ποιητής (ως όφειλε) υπήρξε πάντοτε ένθερμος πατριώτης. Δεν ήταν εύκολο να παραδεχτούν ότι ο Σολωμός υπήρξε και τα δύο, αντιφατικά και αδιαχώριστα: φλογερός πα-

22. Προδρομικές, ως προς το ζήτημα αυτό, είναι οι μελέτες του Άλκη Αγγέλου: α) «Οι απαρχές του Ελεύθερου Τεκτονισμού στον Νέον Ελληνισμό», *Μικρασιατικά Χρονικά*, θ' (1961), σσ. 318-335 και β) «Η Καθίδρυση του Ελεύθερου Τεκτονισμού στον Νέον Ελληνισμό», στο *Των Φώτων*, Αθήνα: Ερμής, 1988, σσ. 39-110.

23. Βλ. και την αφιέρωση σε αυτόν από τον Λίνο Πολίτη του Α' τόμου των *Αυτόγραφων Έργων* (1964).

τριώτης και ρομαντικός εξεγερμένος από τη μια, δίδουλος άρχοντας και πανούργος επανήσιος από την άλλη. Το είπε και ο Παπαδιαμάντης: «Ουχι αδόλως εμπνευσθείς, επανήσιος ων...».

Ανεξάρτητα όμως με το πώς κατάφερε, ή δεν κατάφερε, να συμβιβάσει την υποστήριξη της ελληνικής υπόθεσης και τις κοινωνικοπολιτικές εξαρτήσεις του στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, δεν θα μπορούσε εύκολα να ξαναπιάσει στα χέρια του τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους», αν δεν επιβίωνε μέσα του η μνήμη των μεγάλων πράξεων και των υψηλών ιδανικών της Ελληνικής Επανάστασης, παρά την απογοήτευση που φαίνεται να ένωσε στη συνέχεια. Γράφει, λόγου χάριν, στις 25 Μαρτίου 1842 στον Γ. Τερτσέτη:

Είναι είκοσι χρόνια που σαν σήμερα η Ελλάδα έσπασε τις αλυσίδες. Η μέρα αυτή του Ευαγγελισμού είναι μέρα για χαρά και για δάκρυα. Χαρά για τα μελλούμενα, δάκρυα για τη σκλαβιά την περασμένη. Και για το σήμερα τι να πω; Η διαφθορά είναι τόσο γενική, κι έχει ρίζες τόσο βαθιές, που σε κάνει να σαστίζεις. Μόνο όταν τα αίτια της διαφθοράς εξολοθρευτούν πέρα ως πέρα, θα μπορέσουμε να 'χουμε μια ηθική αναγέννηση. Τότε το μέλλον μας θα είναι μεγάλο, όταν όλα στηριχτούν στην ηθική, όταν θριαμβεύσει η δικαιοσύνη, όταν τα γράμματα καλλιεργηθούν όχι για μάταια επίδειξη, παρά για το όφελος του λαού, που έχει ανάγκη από παιδεία και από μόρφωση όχι σχολαστική.²⁴

Αναμφίβολα οι ιδιορρυθμίες του κόντε Σολωμού δεν περιορίζονται στα θέματα που αναφέραμε. Μαρτυρούν ωστόσο πόσο δύσκολο είναι να μιλήσουμε γι' αυτόν ψύχραιμα και τεκμηριωμένα. Το έδαφος είναι εξαιρετικά ολισθηρό και πρέπει κανείς να προσέχει να μην παγιδευτεί στην ανεύθυνη φημολογία και στα εύκολα συμπεράσματα. Ακόμη και οι μαρτυρίες για την εμφάνισή του δίστανται. Άλλες τον παρουσιάζουν με αρχοντικό παράστημα, με ευγενική και ωραία όψη, καλοντυμένο, και άλλες, ιδιαίτερα για τα τελευταία του χρόνια στην Κέρκυρα, παχύσαρκο, καταβεβλημένο, με όλα τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του οινόφυλα, του μονόχνοτου, του μισάνθρωπου.²⁵

Είναι αλήθεια ότι όντως ο ποιητής, όπως παραδέχεται ο ίδιος,²⁶ είχε πάρει βάρος και προσπαθούσε, ματαίως, να αδυνατίσει. Όποια όμως και αν είναι η αλήθεια για το παρουσιαστικό του, ένα είναι σίγουρο: ήταν επιβλητικό. Ο Σολωμός είχε την αύρα που περιβάλλει τις εξαιρετικές προσωπικότητες, εκείνες που, χωρίς προσπάθεια ή υπολογισμό, ακτινοβολούν τον μύθο τους και βιώνουν την ιδιαιτερότητά τους. Στους πολλούς μια τέτοια προσωπικότητα προκαλεί ανάμεικτα συναισθήματα δέους, σεβασμού και θαυμασμού αλλά και μια αίσθηση αποξένωσης και επικύλαξης που προξενεί η εντύπωση ότι ο άλλος μοιάζει περίεργος, λοξός, απόκοσμος.

24. *Αλληλογραφία, ό.π.*, σ. 370.

25. «Παχύς το σώμα... δύσθυμος, καχύποπος, προτιμών την συναστροφική με ελάχιστη εξηρμένα πρόσωπα...», Ν. Β. Τωμοδάκης, *ό.π.*, σ. 12'.

26. «Μακάρι να μπορούσα κι εγώ... ν' αδυνατίσω!», γράφει στον αδελφό του Δημήτριο το 1835 (*Αλληλογραφία, ό.π.*, σ. 333).

Ο Σολωμός ήταν ένα παράξενο ον, ασυντόνιστο με τη συμβατική αντίληψη της εποχής για έναν «κανονικό» άνθρωπο που ασχολείται με τη δουλειά του, την οικογένειά του και προσαρμόζεται στους καθιερωμένους κανόνες συμπεριφοράς και διαβίωσης. Οι ιδιορρυθμίες του συγκροτούσαν ουσιαστικά τη στάση της «απόστασης»- εκκεντρικότητα γνωστή σε ποιητές που έχουν μεταφέρει στον τρόπο της ζωής το ήθος της τέχνης.

Όσα όμως και αν μάθουμε για τον βίο του ποιητή, το ερώτημα «ποιος είναι ο Σολωμός;» θα απαντηθεί με μυθοπλαστικές αφηγήσεις που πάντα θα αφήνουν κενό, που δεν μπορεί παρά να αφήνουν κενό: το οριστικά χαμένο πρόσωπο του ποιητή. Οι προσπάθειες να εμφανιστούν οι προσωπικές κατασκευές ως αντικειμενικές περιγραφές του «πραγματικού» Σολωμού μάλλον θα συνεχιστούν. Αλλά όπως λέει και ο Παλαμάς, παραπέμποντας στον Γκαίτε, αυτό είναι «ζήτημα για χασομέρηδες».²⁷

4. Ο ποιητής

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι ισχύει για τον Σολωμό αυτό που έγραψε η Γεωργία Σάνδη στον Φλωμπέρ: «Η αγάπη σου για τη λογοτεχνία είναι υπερβολική· θα σε σκοτώσει...». Ο Σολωμός ταύτιζε τη ζωή του με την ποίηση. Ζούσε με αυτή και γι' αυτή. Καμιά βιογραφική πληροφορία και κανένα ιστορικό πλαίσιο δεν αρκεί τελικά για να απαντήσουμε στο ερώτημα τι είναι ένας ποιητής, γιατί ένας άνθρωπος ανέθεσε το νόημα της ύπαρξής του σε αυτό που λέγεται ποίηση. Ο Σολωμός των φιλολόγων, των εκδοτών και των αρχαιοδιφών δεν έχει καμιά σχέση με τον ποιητή που έζησε και πέθανε με την αγωνία της γραφής.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η περί τον Σολωμό κλασολογία, αυτή η βιομηχανία τεκμηρίων και αποσιωπήσεων, είναι περιττή. Όλα περνάνε μέσα από την ιστορία, όποια και αν είναι η αρχική πρόθεση. Το γνωρίζουν αυτό οι ερμηνείς, γιατί εκεί εγκαταβιόη η εξουσία τους. Ο ποιητής όμως, μολονότι δεν έχει άλλον τρόπο να αντιμετωπίσει την πίεση της εποχής του, γράφει για να ξεπεράσει την ανάγκη, αλλιώς η ποίησή του δεν θα ήταν παρά διευθέτηση του προσωρινού. Ό,τι και αν κάνει, όπως και αν οργανώνει την καλή του φήμη, γνωρίζει πως η γραφή δεν δέχεται βολικούς συμβιβασμούς και ευκαιριακές συμμαχίες, δεν διασφαλίζεται από τη δική του νάρκισσο μέριμνα. Η ποίηση τείνει προς το απόλυτο, ό,τι και αν σημαίνει η λέξη.

Ο Σολωμός είναι ο πρώτος Έλληνας ποιητής που τάχθηκε να αποκαλύψει στη γλώσσα, όπως λέει ο Χάιντεγκερ για τον Χέλντερλιν, «την ουσιαστική ουσία της ποίησης».²⁸ Αυτό δηλαδή που κάνει την ποίηση να λογαριάζεται με τον εαυτό της για να αναδείξει στη γλώσσα το άνοιγμά της στην ιστορία. Δεν του αρκεί να είναι απλώς καλός ποιητής, όσο του διαφεύγει η ουσία της ποίησης. Η στάση του είναι ηρωική: ή όλα ή τίποτα. Τα υπόλοιπα είναι περιπα-

27. Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, (επιμ. Μ. Κ. Χατζηγιακουμής), Αθήνα: Ερμής, σ. 134.

28. M. Heidegger, *Ο Χαίλντερλιν και η ουσία της ποίησης*, (μτφρ. Θ. Άλδραστος), Αθήνα: Υπερίων, 1997, σ. 35.

σμοί που, όσο πιο πολύ τον βασανίζουν, τόσο περισσότερο τον ωθούν στην πλήρη παράδοση στην ποίηση.

Μάχεται τον κόσμο για να αποσύρεται όλο και περισσότερο στο ερώτημα: τι είναι η ποίηση; Ζει ως απόλυτος ποιητής. Αυτό προκάλεσε την καταστροφή. Ο απόλυτος ποιητής δεν μπορεί να συμβιβάσει τις εθνικές προσδοκίες, τις τοπικές ανάγκες και τις ιστορικές συνθήκες με την αναζήτηση της ουσίας. Από την άλλη μεριά γνωρίζει, ότι η γλώσσα της ποίησης, αν δεν συναντήσει την ιστορία, αν δεν βρει την πεπερασμένη μορφή της, δεν θα γίνει ποτέ τέχνη. Και η τέχνη, όποια και αν είναι τα κίνητρό της και οι καταναγκασμοί της, έχει έναν μόνο τρόπο: τη συνάντηση του *λόγου* με τον *χρόνο*. Ως ανθρώπινο ενέργημα εμπεριέχει πάντα ένα αίτημα *αλήθειας* και ένα όραμα *υπέρβασης*, διαθέτει μια φαινομενική ευρυχωρία, στην οποία το υποκείμενο δοκιμάζει τη φαντασία και την επιθυμία, τη δύναμη του νου και την ορμή των παθών, το όνειρο και την αποκάλυψη, το δυνατό και το αδύνατο. Θεωρητικά δεν υπάρχει όριο στις δυνατότητές της.

Για να υπάρξει όμως ο ποιητής ως ποιητής, πρέπει η ύλη του ποιήματος να συναντήσει τη μορφή του πραγματικού, και η μετάβαση αυτή μπορεί να συμβεί όταν ο λόγος του ποιητή συναντήσει τον κόσμο, όταν κατέλθει στην περιοχή των πραγμάτων. Η τέχνη ως δυνατότητα στη γλώσσα μπορεί να μην είναι θεσμός, ο μόνος τρόπος ωστόσο που μπορεί να μιλήσει και να ακουστεί είναι να συνομιλήσει με τον χρόνο του θεσμού, δηλαδή με τη ροή της ιστορίας. Τότε ο λόγος της γονιμοποιεί την πράξη της ερμηνείας και διεισδύει στη γλώσσα του «άλλου», προκαλώντας ρωγμές, νεύοντας προς το «συγκεκριμένο», αφήνοντας χώρο για την *ξενότητα* που εισχωρεί στην εστία της γλώσσας.

Ο ποιητής δεν μπορεί παρά να είναι διχασμένος ανάμεσα στην αλήθεια που μονίμως αργεί να αποκαλυφτεί και τη δοκιμασία της γλώσσας που τον ριζώνει στον τόπο και στον χρόνο, που τον δένει με το συλλογικό πεπρωμένο. Ο Σολωμός από την αρχή, αλλά με τα χρόνια πιο επίμονα και στοχαστικά, είχε εγκύψει στην ποιητική θεωρία. Από τις αναγνώσεις και από τις σημειώσεις του, πρωτίστως από τα ίδια τα έργα του, διαπιστώνουμε ότι έψαχνε τον ποιητικό λόγο που θα ταίριαζε τις λέξεις με τα πράγματα και θα συμπλησίαζε το πραγματικό προς το ιδεατό. Ο ιδεαλισμός του τον ωθούσε να συλλαμβάνει το ποίημα ως μια οργανική ενότητα, όπου συλλειτουργούν συνεκδοχικά το μερικό και το γενικό, το συγκεκριμένο και το αφηρημένο.

Στο «απόλυτο» του ιδεαλισμού» ενθουσίαζε τις εξοχές της ιστορίας και της ύπαρξης: την «πατρίδα» και την «ελευθερία», τον «έρωτα» και τον «θάνατο», τη «γενναιότητα» και την «προδοσία», την «αμαρτία» και την «τιμωρία». Γιατί δεν αρκούσε να συλλάβει τις έννοιες και τις ιδέες κατά τρόπο γενικό και αόριστο· η πρόσδεση στο συγκεκριμένο απαιτούσε να βρει το μέτρο εκείνο του πραγματικού που θα περιλάμβανε τη δική του ποιητική θεώρηση του χρόνου. Και αυτό δεν μπορούσε να γίνει αν δεν κατακτούσε μια *γλώσσα*, αν δεν ανήκε σ' έναν *λαό*, αν δεν του μιλούσε μια *γη* και αν δεν είχε κατορθώσει τη δική του ποιητική σύλληψη για τη *φύση* και τον *άνθρωπο*.

Μια ματιά στα ποιήματά του αρκεί για να πειστούμε ότι, όσο αφηρημένες και αν είναι οι

ιδέες, όσο βαθύς και αν είναι ο στοχασμός, ποτέ δεν απομένουν γυμνά και ξένα· πάντα ο ποιητής θα αναζητήσει ένα έναυσμα, μια έμπνευση, μια ώθηση στην πραγματικότητα της γης, του λαού και της γλώσσας. Παρά την ιταλική του εξάρτηση, όταν ήρθε η ώρα να γίνει ποιητής, όταν έφτασε η κρίσιμη «στιγμή» της εκλογής, αναζήτησε την ελληνική γλώσσα, ρίζωσε στην ελληνική γη και μίλησε για τον ελληνικό λαό· μέσα από το «συγκεκριμένο» της ιστορίας αναζήτησε να κατακτήσει το «καθολικό» του ποιητικού ιδεαλισμού του. Αλλά και όταν το «συγκεκριμένο», ιδιαίτερα στα χρόνια της ωριμότητας, ξεθώριασε κάπως, ο ποιητής πάλι θα περνούσε από μια θεώρηση της φύσης και του ανθρώπου για να ανέλθει, διαθλαστικά, στην κλίμακα των αφηρημένων ποιητικών αξιών. Ακόμη όμως και σε αυτήν την περίπτωση δεν εγκαταλείπει τη γη, τη γλώσσα και τον λαό, γιατί τα τρία αυτά υπεισέρχονται στη βαθύτερη ποιητική διεργασία, που δεν είναι πάντα φανερή και έχει ευρύτερη αναφορά. Το δώρο του ποιητή είναι η ποίησή του, που προϋποθέτει την εκλογή, την απόφαση να την καλλιεργήσει στο «συγκεκριμένο» του χρόνου.

Στη νεότητά του η απόφαση του Σολωμού έφερε στο προσκήνιο την ελληνική γλώσσα με τον «Διάλογο», και την Ελλάδα με τον «Ύμνο», την ωδή στον Μπαίρον και την πρώτη μορφή των «Ελεύθερων Πολιορκημένων». Αργότερα, με τον «Λάμπρο», τη «Γυναίκα της Ζάκυθος», τα ύστερα σχεδιάσματα των «Ελεύθερων Πολιορκημένων», τον «Κρητικό» και, κυρίως, με τον «Πόρφυρα», ξεμάκρυνε από το πατριωτικό κλίμα και προσπάθησε να αντιμετωπίσει δραστηκότερα, πάντα όμως μέσα από την *ανθρώπινη κατάσταση*, και το *μυστήριο της φύσης*. Η «συλλογική μυθολογία» του είναι τώρα περισσότερο «ανθρώπινη» και λιγότερο «πατριωτική». Από την ηρωική περίοδο του περνά σταδιακά στην εποχή του βασανιστικού στοχασμού για τον ιδεώδη προορισμό της ποίησης. Αποζητά δηλαδή αγωνιωδώς να συναπαντηθεί ο λόγος του με το πέραν της ποίησης.

Το άλλο μέτρο της μάχης του ποιητή με το «πραγματικό», αυτό που καθορίζει και τη «διαφορά» του, είναι η συμμετοχή του στον διάλογο για την τέχνη της εποχής του και η αναμέτρηση με την παράδοση. Στο έργο του, όπου αναπτύσσονται πλέγματα και δικτυώσεις, θα αποτυπωθεί η εμπειρία της συνάντησης. Από τη μια μεριά η πίεση της υποκειμενικής όρασης και από την άλλη το βάρος της παράδοσης και η πρόκληση των συγχρόνων. Ο Σολωμός, αναμφίβολα, βρήκε στην Ελλάδα τη μεγάλη παράδοση, δεν βρήκε όμως άμεσους προγόνους στην ποίηση, αρκούτσως ισχυρούς να βοηθήσουν ή να απειλήσουν. Στηρίχτηκε στο ανώνυμο δημοτικό τραγούδι και στη μακρινή κρητική ποίηση. Ο ίδιος όμως ανέλαβε το δύσκολο έργο να στεριώσει μια καινούργια γλώσσα στην ποίηση. Όχι εν κενώ, αλλά χωρίς συγκαιρινό παράδειγμα.

Για τις ανάγκες του στοχασμού και της τέχνης του κατέφυγε στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, εκεί όπου ο ρομαντισμός είχε ξεκινήσει μεγάλη συζήτηση για την καλλιτεχνική δημιουργία. Ο Σολωμός γοητεύτηκε από τον γερμανικό ιδεαλισμό, από τους φιλοσόφους και τους λογοτέχνες του, και η γοητεία αυτή επέδρασε αναπόφευκτα στην ποιητική του γραφή. Σε χώρες μικρές, όπως η Ελλάδα, η πρακτική αυτή είναι έως σήμερα συνηθισμένη: ο Έλληνας ποιητής υπερασπίζεται την εντοπιότητά του, διατηρώντας όμως ανοιχτό διάλογο με την ευρωπαϊκή

πραγματικότητα. Η επιτυχία του πειράματος εξαρτάται πάντα από την ικανότητά του να ενσωματώσει τον διάλογο στα υλικά της τέχνης του, να εντάξει την *ξενότητα* στον οικείο λόγο. Ο Σολωμός κατάφερε πολλά για την εποχή του, έστω και αν συνήθως άφηνε τα έργα του στη μέση. Σε κάθε περίπτωση είναι ο ποιητής που διατύπωσε με μεγάλη σαφήνεια, στην ίδια την ποίησή του, την ανάγκη της συνδιαλλαγής του «τοπικού» με το «ξένο».

Η τύχη της ελληνικής τέχνης ήταν γι' αυτόν απόλυτα εξαρτημένη από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Έως σήμερα δεν έχει διαψευστεί. Όταν λέμε «εξαρτημένη» εννοούμε ότι, πέρα από τη διαδικασία (αφομοίωση, μίμηση, απώθηση, εξισορρόπηση, άρνηση), η εξάρτηση υποσημαίνει μια γενικότερη αντιπαράθεση ανάμεσα στον «τόπο» και τον υπόλοιπο «κόσμο». Η ποίηση, όπου και αν συμβαίνει, κάποια στιγμή θα αντιμετωπίσει αυτήν την αντιπαράθεση. Γιατί ο τόπος και ο χρόνος δεν νοούνται χωρίς τη γειτνίαση με την «ετερότητα».

Στην περίπτωση του Σολωμού τα πράγματα δεν εξελίχτηκαν τόσο αρμονικά όσο, πιθανώς, αφήσαμε να εννοηθεί. Όλα έγιναν δύσκολα, με πολλές σιωπές, χάσματα και παλινδρομήσεις. Στα κρίσιμα ζητήματα της ποίησης είχε έλλειμμα: στη γλώσσα, στην καταγωγή, στην ιθαγένεια, στην ταυτότητα. Πάνω από όλα όμως, στη γλώσσα. Όχι απλώς στα ελληνικά που δεν έμαθε ποτέ σωστά, αλλά στην ποιητική γλώσσα (πίσω από αυτή κρύβεται ο ανταγωνισμός με την παράδοση, ο διάλογος με το παρόν, η συνθήκη του τόπου, ο στοχασμός για τον χρόνο). Αυτή είναι και η μοναδικότητά του. Ο ποιητής καλείται να ιδρύσει ουσιαστικά μια καινούργια ποιητική γλώσσα, για ένα έθνος υπό κατασκευή και έναν λαό σε αναμονή.

Η παραφωνία (το έλλειμμα) εντοπίζεται και στον ποιητή και στον τόπο του. Πλησιάζουν ο ένας τον άλλον, χωρίς προετοιμασία, για την ανάδειξή τους στην ποίηση. Παρά τη δυσκολία της προσέγγισης, το πείραμα, με όλες τις αδυναμίες του, θα καταλήξει σε μια ηρωική περιπέτεια. Σύντομα ο Σολωμός θα γίνει ο ποιητής τού υπό ανόρθωση έθνους και έτσι θα παραμείνει. Όσο όμως περνούν τα χρόνια βυθίζεται όλο και περισσότερο στη γλώσσα της ποίησης, κατανοώντας ότι πρέπει να αποδώσει στα ελληνικά τις πιο βαθιές ζητήσεις της τέχνης του. Με τον θάνατό του όλοι περιμένουν να αποκαλυφθούν τα μεγάλα έργα αυτής της απόπειρας. Υπήρχε η δικαιολογημένη προσμονή (καλλιιεργημένη και από τον ίδιο τον ποιητή) ότι η άρνησή του να δημοσιεύσει οφειλόταν στην τελειοθηρική προσήλωσή του στην τέχνη.

Όταν οι ελπίδες διαψεύστηκαν, πολλοί προτίμησαν (και αυτό συνεχίζεται έως σήμερα) να περιοριστούν στον «πατριωτικό», στον «ηρωικό» Σολωμό και να αφήσουν κατά μέρος τον στοχασόμενο ποιητή με τα άτακτα προσχέδια, τα ημιτελή έργα και τις σκοτεινές προθέσεις. Αυτός ο Σολωμός παραμένει εν πολλοίς άγνωστος και ξένος, όπως τον περιέγραψε ο Ζαμπέλιος το 1859: *μιστικοπαθής, γερμανόπληκτος, αφελληνισμένος*.²⁹ Θα ήταν ωστόσο λάθος να πιστέψουμε ότι, επειδή ακολούθησε περίπλοκες διαδρομές στη θεμελίωση της ελληνικής ποιη-

29. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Πόθεν η Κοινή Λέξις Τραγουδά*, Αθήνα, 1859, (βλ. *Σολωμός. Προλεγόμενα Κριτικό Στάθ – Πολυλά – Ζαμπέλιου*, (Επιμέλεια Α. Θ. Κίτσου-Μυλωνά), Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2004).

τικής γλώσσας και επειδή από την περιπέτειά του έμειναν πίσω του συντρίμια και σπαράγματα, δεν επεδίωξε τη «σύνθεση» που όλοι προσδοκούσαν. Αν τα επιμέρους έργα δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, αποτελούν ωστόσο μέρη ενός συνόλου που αντιπροσωπεύει την οδυνηρή πορεία του ποιητή να συνθέσει στα ελληνικά κάτι αντίστοιχο των μεγάλων ρομαντικών έργων στην Ευρώπη. Η σύνθεση αναβάλλεται διαρκώς έως ότου ματαιώνεται. Παραμένει ωστόσο ως «σχέδιο», ως «χάρτης» της διαδρομής.

Τον Σολωμό πρέπει να τον αναζητήσουμε στο παράδοξο της γλώσσας του, στο παράλογο της γραφής του, στη manía των παραλλαγών, στην τρέλα της ύψιστης διακινδύνευσης στην ποίηση. Τα υπόλοιπα είναι ένα σκηνικό που πολλές φορές στήνεται από τον ίδιο με ήρωα τον εαυτό του. Τα προσωπεία του είναι ένας ακόμη τρόπος της ποιητικής του ρητορικής. Οι ποιητές συνηθίζουν να παίζουν με την εικόνα τους, να προβάλλουν θεατρικά την προσωπικότητά τους, να παραπλανούν ως προς τις προθέσεις τους, να συσκοτίζουν ως προς τη συμπεριφορά τους, να ενισχύουν το αίγισμα της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Καμιά ψυχολογική ανάλυση δεν μπορεί να μας οδηγήσει στην ποίηση. Ο ποιητής δεν είναι ποτέ ασθενής, ακόμη και όταν ο άνθρωπος πάσχει βαριά. Ο Σολωμός ίσως υπήρξε καταθλιπτικός, αλλά η κατάθλιψη ανήκει στα μυστήρια της ποίησης, δεν συνιστά εξήγηση. Κατά τον ίδιο τρόπο τα ιστορικά συμφραζόμενα και οι βιογραφικές πληροφορίες μπορεί να ευρύνουν τον αναγνωστικό ορίζοντα, δεν ανοίγουν όμως τον δρόμο προς το έργο. Για να φτάσουμε εκεί, πρέπει να συναντηθούμε με τον ποιητή στην κατοικία του: στη γλώσσα της ποίησής του. Αυτό είναι το ουσιαστικό της ουσίας στον Σολωμό.

5. Ο Σολωμός και οι άλλοι

Η αρχή δεν τελειώνει ποτέ. Πάντα επανέρχεται. Γύρω της γράφονται οι επάλληλοι κύκλοι της συνέχειας. Η αρχή δηλώνει το αίγισμα της θεμελιώδους διαφοράς από το «άλλο» αλλά και από τον ίδιο της τον εαυτό. Δεν είναι μια απόλυτη αρχή αλλά μια ριζική τομή, με αλλαγή προσανατολισμού προς μια εναρκτήρια καινότητα. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει βάσιμα ότι δεν υπερβαίνει τη σύμβαση, αφού κινείται στα όριά της (στην προκειμένη περίπτωση στα όρια του λογοτεχνικού θεσμού), ωστόσο η σύμβαση δεν παραμένει αμετάβλητη: αναδομείται τόσο δραστηρικά, που μοιάζει να ξεκινά για πρώτη φορά τη σταδιοδρομία της στον θεσμό.

Ο Σολωμός είναι αυτή η αρχή. Από αυτόν ξεκινούν όλα και σε αυτόν επιστρέφουν οι επίγονοι για να λογαριαστούν. Δέχεται διαρκώς τις καθιερωμένες επισκέψεις όλων των επίδοξων διαδόχων, γίνεται ο σάκος πάνω στον οποίο πλήθος νεότερων θα δοκιμάσουν να ασκήσουν τη λογοτεχνική δύναμή τους. Οι πιο πολλοί θα τον τιμήσουν ευσεχώς και θα τον μονιμοποιήσουν στο εικονοστάσι της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης· οι λίγοι όμως εκείνοι που θέλουν να κατακτήσουν αυτή την παράδοση θα αναπτύξουν μαζί του πιο περίπλοκες και δύσκαλες σχέσεις: άλλοι θα τον απωθήσουν, ορισμένοι θα τον υπονομεύσουν, κάποιιοι θα επι-

χειρήσουν να τον αφομοιώσουν, οι δύσπιστοι θα τον παρακάμψουν και οι πιο φιλόδοξοι θα τον ονομάσουν σεβαστικά πρόγονό τους για να διεκδικήσουν τη διαδοχή.

Όποια και αν είναι η αντίδραση, ο Σολωμός θα επανέρχεται στην ποίηση, καθώς προσπαθεί να βρει τον δρόμο της στους νέους καιρούς. Είναι ο αξεπέραστος ορίζοντας της ποιητικής γραφής, το μέγα αίνιγμα. Γύρω από τον Σολωμό οι αθλητές της ελληνικής γραφής συνεχίζουν να δοκιμάζουν την τέχνη τους. Η λογοτεχνική πρόσληψη του Σολωμού έχει εύλογα μεγάλο εύρος και πολύμορφη διάχυση.

Στο ίδιο πεδίο, αλλά με διαφορετική στόχευση, κινείται και η κριτική. Κάθε γενιά μετρά το μπόι της διαβάζοντας το σολωμικό έργο. Τα επιθέματα σε αυτό το έργο συγκροτούν ένα τεράστιο δίκτυο ερμηνευτικού μόχθου, άλλες φορές ευδόκιμοι και άλλες σπαταλημένοι. Η διεκδίκηση του Σολωμού δεν υπήρξε πάντοτε εύκολη υπόθεση. Συγκρούσεις και διαφωνίες φύτρωναν συχνά. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις οι αντίπαλοι ήταν τόσο διιστάμενοι αλλά και τόσο ευρηματικοί, που η διαφωνία τους σημάδεψε την ιστορία της ελληνικής κριτικής: πρόκειται για τις διαμάχες Ζαμπέλιου – Πολυλά (1859-1860) και Αποστολάκη – Βάρναλη (1923-1925). Αιτία της σύγκρουσης η θέση του σολωμικού έργου στη νεοελληνική λογοτεχνία και η αποτίμηση της ποιητικής του αξίας.

Στις δύο αυτές περιπτώσεις έχουμε βέβαια κορυφαίες αντιπαραθέσεις, στις οποίες δεν διακυβεύεται μόνο το σολωμικό έργο, αλλά έρχονται αντιμέτωπες και διαφορετικές θεωρήσεις για το λογοτεχνικό φαινόμενο και την κριτική πράξη. Γενικότερα όμως θα είχε πολύ ενδιαφέρον (και έχει πια ωριμάσει ο καιρός) να δούμε μια συστηματική μελέτη της πρόσληψης του Σολωμού από την ελληνική κριτική. Το κέρδος θα είναι διπλό: το ίδιο το έργο ως κέντρο θα περιχαρακωθεί από προσεγγίσεις και προτάσεις, και θα αναδειχτεί η ιστορία της εννοημάτως του, ενώ παράλληλα θα εντοπιστούν οι ιδέες, οι μέθοδοι και οι αρχές με τις οποίες η κριτική συγκρότησε τις διαδοχικές αναγνώσεις της. Κατά τον ίδιο τρόπο, αλλά με συνυπολογισμό της επιστημονικής ιδιαιτερότητας, θα μπορούσε να ερευνηθεί η αντιμετώπιση του Σολωμού από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας.

Οι κύκλοι όμως γύρω από τον Σολωμό είναι περισσότεροι από αυτούς που εγγράφουν οι λογοτέχνες, οι κριτικοί και οι ιστορικοί της λογοτεχνίας. Από τη φύση του το σολωμικό έργο χρειάζεται την εργασία των φιλολόγων για την έκδοση και τον σχολιασμό του. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και διδακτικές περιπέτειες της φιλολογικής επιστήμης στην Ελλάδα είναι η διαχείριση του σολωμικού αρχείου. Σπάνια ποιητής έχει βάλει σε τόσα βάσανα, αλλά ώθησε και σε τόση δράση, τους εκδότες των χειρογράφων του. Αν οι κριτικοί αγωνίστηκαν για την «ορθή» ερμηνεία, οι φιλόλογοι αλληλοσπαράχτηκαν για τα μικρά και μεγάλα που είχαν να κάνουν με την αποκατάσταση των κειμένων του ποιητή. Η αφήγηση αυτής της ιστορίας θα καταδειξει επίσης, όπως και στην περίπτωση της κριτικής, τόσο τις τύχες του σολωμικού έργου στη φιλολογική διερεύνησή του, όσο και τη διαδρομή της φιλολογίας στη διαχρονία, έτσι ώστε να καταφανούν οι μεταβολές των θεωρήσεων και οι διαφορές των μεθόδων απέναντι σε ένα αρχείο εκ γενετής αποσυντονισμένο και μόνιμα ανασυντασσόμενο.

Στους φιλόλογους πρέπει να προστεθούν ιστοριογράφοι, αρχειοδίφες και διανοούμενοι που συμπράττουν στην περαιτέρω διεύρυνση του αρχείου με μελέτες εστιασμένες στην εποχή του ποιητή και σε όλες τις πλευρές του βίου του. Οι κύκλοι μεγαλώνουν, αν υπολογίσουμε τον πολιτισμικό χώρο στο σύνολό του (για παράδειγμα: κινηματογράφος, θέατρο, μουσική, εικαστικές τέχνες, δημοσιογραφία), όπου ο Σολωμός έδρασε καταλυτικά, παρέχοντας υλικό για αντιφατικές εξιδανικεύσεις, συγκινησιακούς συμβολισμούς, εθνικές αλληγορίες, παράδοξες οικειοποιήσεις, ακόμη και σκανδαλοθηρικές υπερβολές.

Σε αυτό το περίγραμμα φαίνεται το μέγεθος της σολωμικής παρουσίας στη νεοελληνική πραγματικότητα εν γένει, καθώς και οι τεράστιες αποκλίσεις στην άσκηση της πρόσληψης. Το αναμφισβήτητο είναι ότι ο άρχων της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν είναι μόνο εθνικός ποιητής αλλά διφορούμενη «αρχή», κυρίως όταν διακυβεύεται το περιεχόμενο μιας συλλογικότητας που λέγεται «ελληνική» και το νόημα μιας υποκειμενικότητας που θεωρείται «ανθρώπινη».

Στον 19ο αιώνα η απήτηση του Σολωμού είδαμε ότι ήταν μεγάλη, μεγάλος και ο μύθος γύρω από το έργο, τη ζωή και την προσωπικότητά του. Όταν όμως αποκαλύφτηκε, με την έκδοση Πολυλά, ότι αντί για ολοκληρωμένα έργα άφησε πίσω του αλλεπάλληλες απόπειρες που ποτέ δεν ευδοκίμησαν, αλλά ματαιώθηκαν στην πορεία, το ξάφνιασμα ήταν γενικό και ισχυρό. Εκεί που όλοι, λίγο πολύ, περίμεναν τα πολυθρύλητα ανέκδοτα αριστουργήματα, εμφανίστηκαν τα ερείπια που άφησε πίσω της η μάχη του ποιητή με το ίδιο νόημα της ποίησης. Ήταν σαν να είχε πιαστεί σε μια περιστρεφόμενη πόρτα που δεν τον άφηνε στιγμή να βρει σταθερό σημείο και να σταθεί.

Σε αυτό το στροβίλισμα τίποτε δεν μπορούσε να κρατηθεί όρθιο για πολύ. Ο ποιητής σκόρπισε παντού τις «φράσεις» του, αλλά δεν μπόρεσε τελικά να ξεφύγει και να ανασυνταχτεί. Πολλοί θεώρησαν αυτή την κατάληξη μεγάλη αδυναμία του και ανυπολόγιστη απώλεια για τα ελληνικά γράμματα. Ίσως όμως και να μην είναι έτσι τα πράγματα. Ίσως αυτή η αδυναμία να υπήρξε ακριβώς η δύναμή του,³⁰ το μυστικό της ιδιαιτερότητάς του, γιατί καθιστά ορατή την αναμέτρησή του με το πιο υψηλό νόημα της ποιητικής γλώσσας. Μας αποκαλύπτει ότι πάντα στο τέλος, ακόμη και όταν «ολοκληρώνει» το έργο του (και τι άραγε σημαίνει «ολοκλήρωση» σε αυτήν την περίπτωση;) ο ποιητής χάνει: η ήττα του είναι η απόδειξη ότι στην ποίηση εναπόθεσε την πιο αγωνιώδη επιθυμία να ανοίξει τον κόσμο στη γλώσσα. Από την ήττα αυτή πηγάζει όμως το πιο σημαντικό κέρδος, γιατί τότε η ποίηση αναγκάζεται να παραδώσει την πιο βαθιά αλήθεια της. Ο Σολωμός όμως, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, δεν κρίθηκε με αυτόν τον τρόπο. Παρά την αίγλη του εθνικού ποιητή, η *απορία* δεν έγινε εύκολα *αποδοχή*.

Ο άνθρωπος κλειδί για την τύχη του Σολωμού στον 20ό αιώνα, σε μια κρίσιμη καμπή,

30. Γράφει ο Παλαμάς το 1891: «Έργον μέγα, ἀλλ' ὄχι καὶ τέλειον, [...] ἀν καὶ ὑπὸ τινος ἐποψίν αὐταῖσι οἱ ἀτέλειαι ἐξαιρουσίν ἐπὶ μᾶλλον το μυστηριώδες θέλημα τῆς ποιήσεως αὐτοῦ... Το καλλιτεχνικώτερον μέρος... μας παρεδόθη... εἰς ημιτελή, ασύνδετα, στυπνημένα ἀποσπάσματα· ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ παρέχεται εἰς τὴν ποίησιν ταύτην πρωτοφανῆς τις μορφῆ, βαθύτατα γοητεύουσα», Κ. Παλαμάς, *ὁ.π.*, σ. 17Π.

ήταν, όπως και στην περίπτωση του Κάλβου, ο παντεπόπτης Κωστής Παλαμάς. Από τις αρχές του 1880 και με κορύφωση την πενταετία 1898-1903, αλλά και αργότερα, έως και τη δεκαετία του '30, ο Παλαμάς θα μεσολαβήσει για τη διατήρηση του σολωμικού έργου στην επιφανή επικράτεια της ελληνικής λογοτεχνίας. Τώρα η κληρονομιά του εθνικού ποιητή θεωρείται πια οριστικά σακατεμένη και, πάνω σε αυτήν την παραδοχή, οικοδομείται η κριτική αξιολόγηση: «Αλλ' ο μεσημβρινός ιταλόθρεπτος Έλληνας ψάλτης, ο προσδίδων, αντιθέτως προς τους από βορρά συναδέλφους του, την φυσικότητα εις τα υπερφυσικά, καθώς ωμολόγουν επιφανείς θαυμασταί του, δεν ητύχησε να υποτάξει, καθώς εδογμάτιζε, την φαντασίαν και το πάθος εις το νόημα της τέχνης, παρ' όλον τον καιρόν του και τον κόπον του».³¹

Ο Παλαμάς είναι απόγονος με τιτάνιες Βλέψεις στην ποίηση, που ανοίγει τον δρόμο του αποφασιστικά στον λογοτεχνικό θεσμό, υποστηρίζοντας το έργο του με συντονισμένες συμμετοχές στην κριτική και γενικότερα στη λογοισύνη. Είναι ο πρώτος μεγάλος Έλληνας ποιητής που αντιλαμβάνεται ότι πρέπει να παρέμβει δραστικά, και συνάμα κατευναστικά, στη συγκρότηση του εθνικού λογοτεχνικού κανόνα. Δεν προσέρχεται στην παράδοση με την περιέργεια του ιστοριοδίφη ούτε με την απόσταση του κριτικού, αλλά με την ιδιοτέλεια του ποιητή. Η αφομοίωση των προγόνων γίνεται με έντεχνο τρόπο: ο κανόνας μοιάζει έτσι να προετοιμάζει τη δική του έλευση και την επιβολή της «σκιάς» του, αφού υποχρεωτικά πρέπει να περάσει κανείς από αυτόν για να συναντήσει τους ήδη ταξινομημένους και επεξεργασμένους προδρόμους.

Για τα περισσότερα πρόσωπα και πράγματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας έχει πάντα κάτι να πει. Είναι σχεδόν αδύνατο να παρακάμψει κανείς τον Παλαμά. Και θα ήταν όντως περίεργο, αυτός ο Γαργαντούας των γραμμάτων, να είχε αγνοήσει τον εθνικό ποιητή. Η προσέγγισή του, καθώς απλώνεται στον χρόνο, αλλάζει ή, ακριβέστερα, τροποποιείται: είτε γιατί ο ίδιος ο Παλαμάς αναπροσαρμόζει τη στάση του απέναντι στο σολωμικό έργο (ιδιαίτερα μετά την επίθεση που δέχεται από τον Γιάννη Αποστολάκη, τον φανατικό υπέρμαχο της σολωμικής ποίησης), είτε γιατί αλλάζουν τα δεδομένα των σολωμικών σπουδών με την εμφάνιση νέων μελετών και στοιχείων, είτε γιατί αντιδρά στην κριτική που ασκείται στη δική του θεώρηση, αλλά και έκδοση (1901), των έργων του Σολωμού.

Σε γενικές γραμμές ωστόσο, και παρά τις περιστασιακές αποκλίσεις, θα συνοψίσει και θα ενισχύσει τις κρατούσες αντιλήψεις για τον Σολωμό. Θα αναγνωρίσει τη θέση του ως γενάρχη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θα εξάρει, συνηγορώντας εκθύμως, την απονομή σε αυτόν του τίτλου «εθνικός ποιητής», θα τονίσει την έγκαιρη και αδιαπραγμάτευτη υποστήριξη της δημοτικής γλώσσας και θα επαινέσει το ποιητικό του μεγαλείο. Παράλληλα, βέβαια, θα μιλήσει για τις σκοτεινές πλευρές της ζωής του³² και δεν θα πάψει να υπενθυμίζει, με κυμαινόμενη έμφα-

31. Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, σ. 163.

32. «Βαθμῶδ' ἢ οὐθυμία, ἢ μεγαλοχλία, ἢ φιλοσοφία, ἢ μισανθρωπία, ἢ νευροπάθεια κρατούσιν ἰσχυρότερον αὐτοῦ», Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, σ. 48.

ση, την αδυναμία του Σολωμού να ολοκληρώσει τα έργα του³³ και τη δυσκολία των εκδοτών να διαχειριστούν τα κατακερματισμένα και άναρχα κατάλοιπά του.³⁴

Με αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται να σέβεται τη νεότερη παράδοση, και ιδιαίτερα τον ιδρυτή της, και παράλληλα να υπονομεύει διακριτικά την ποιητική του πρωτοκαθεδρία, να κρίνει το έργο του με μια λεπτή ισορροπία θετικών και αρνητικών πλευρών και να αφήνει υπαινικτικά την πιθανότητα ότι αυτό που δεν κατάφερε να «ολοκληρώσει» ο Σολωμός θα συμβεί στη δική του εποχή και με το δικό του έργο. Ο Παλαμάς υπήρξε, περισσότερο από κάθε άλλον Έλληνα ποιητή, ο πιο μεθοδικός και αφομοιωτικός επίγονος, ενώ κατατούσε σταδιακά τη θέση του πιο επεκτατικού και κανονιστικού προγόνου (το κείμενό του για τη «Στροφή» του Σεφέρη ανήκει στα πιο υψηλά δείγματα επαμφοτερίζουσας ρητορικής και σκόπιμης αμφιταλάντευσης από την κορυφή του κανόνα).

Στους αντίποδες του θα συναντήσουμε τον εξωελλαδικό (ή «ελληνικό», όπως προτιμούσε ο ίδιος) Καβάφης, ο οποίος διεκδικούσε τα ίδια πράγματα αλλά με τελείως διαφορετικές μεθόδους. Η διαφορά ξεκινούσε από την αγωγή της ποιητικής γλώσσας και, αφού καταλάμβανε όλο το πεδίο της καλλιτεχνικής σύλληψης, κατέληγε στην άσκηση της πολιτισμικής πολιτικής. Ο Καβάφης μπορεί να μην διέθετε την ικανότητα της πολυπραγμοσύνης που βλέπουμε στον Παλαμά, όμως κατάφερε να ασκεί συστηματική επιρροή στον ελλαδικό χώρο με τα ιδιόσυγκρασιακά έργα του και τον εξαιρετικά πρωτότυπο τρόπο διακίνησής τους.

Η παρέμβασή του ωστόσο στη διαμόρφωση του πνευματικού τοπίου, και ιδιαίτερα στη συγκρότηση του λογοτεχνικού κανόνα, υπήρξε περιθωριακή, χωρίς τη βαρύτητα της παλαμικής γνώμης. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Καβάφης αδιαφορούσε για την πολιτική διαχείριση του χώρου ή δεν γνώριζε την παράδοση. Ως μεθοδικός αναγνώστης είχε μελετήσει καλά τα ελληνικά πράγματα και είχε εξαιρετική γνώση της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Η λογισμική του δεν ήταν μικρότερη από εκείνη του Παλαμά. Γι' αυτό ακούγεται εξωφρενική η δήλωση του Σεφέρη ότι ο Καβάφης είναι ένας από τους τρεις μεγάλους Έλληνες ποιητές (οι άλλοι δύο είναι ο Κάλβος και ο Σολωμός) που δεν ήξερε ελληνικά. Στο ζήτημα της γλώσσας η σύγκριση Καβάφης και Σολωμού είναι απόλυτα ατυχής.

Ο Καβάφης δεν έγραψε για τον Σολωμό. Αντίθετα από τον Παλαμά προτίμησε να αγνοή-

33. «Δισπιστώνεται ο ανεπιφύλακτος θαυμασμός [του Παλαμά] για τον επίμοχθο τρόπο της ποιητικής πράξης [του Σολωμού] με την κατά βάθος ενδόμυχη αποστροφή για την αποσπασματική εκτέλεση», Μ. Κ. Χατζηγιακουμής, «Ο Παλαμάς Κριτικός του Σολωμού», στο Κ. Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός, ό.π.*, σ. 19. Πρβλ. και τους στίχους του Παλαμά από το ποίημά του «Προς τον Σολωμόν» (1886): «Γ' αυτό στων τραγουδιών σου το βιβλίο / σκόρπιοι, ριγμένοι σαν από την τύχη, / μισόπλαστοι, ένας ένας, δύο δύο, / μαζι αστράφτουν και σβήνουν τόσσοι στίχοι!».

34. «Οι λόγοι άνδρες οι αναλαβόντες την επιστασίαν της εκδόσεως των Απάντων του... δεν εύρον... τίποτε σχεδόν άρτιον και πλήρες από τον προσδοκώμενον θησαυρόν. Λάμποντα μόνον συντρίμματα των αιθερίων κόσμων και ανεπανόρθωτο χάσμα και απλήρωτων κενόν. Σχεδιάσματα εις το πεζόν ιταλιωτί, ατελείωτα τεμάχια, στίχους μεμονωμένους: πού και πού ολιγόστιχο αποσπάσματα, στοχασμούς επί στοχασμών, παραλλαγάς επί παραλλαγών, ερείψια φανταστικών νών και λείψανα μαγικών παλατίων», ό.π., σ. 49.

σει τους προγόνους ή να τους προσπεράσει αθόρυβα. Τα μη ποιητικά του κείμενα αναφέρονται σε θέματα ιστορικά, γλωσσικά, εθνικά, ευρύτερα λογοτεχνικά (π.χ. Σαίξπηρ) και δεν είναι εκτενή ούτε ιδιαίτερα συστηματικά. Όλη η προσοχή του είχε στραφεί στον ποιητικό λόγο. Ενίοτε έγραφε για ήσσονες ποιητές (π.χ. Στρατήγης), υιοθετώντας την τακτική πολλών σημαντικών συγγραφέων να μειώνουν τους επίφοβους αντιπάλους με την προβολή έργων που δεν απειλούσαν τη δική τους θέση. Για τον Σολωμό ωστόσο έχουμε ένα ανέκδοτο σχόλιό του (γραμμένο πιθανώς το 1924 ή 1925) στο οποίο, συγκρίνοντάς τον με τον Βαλαωρίτη και ζυγίζοντας το έλλειμμα των αποσπασμάτων, σημειώνει: «Ο Βαλαωρίτης κάποτε φαντάζει περισσότερο από τον Σολωμό, διότι έχει έργο τελειωμένο. Τον Σολωμό τον αδικεί η κατάσταση αποσπασμάτων εις την οποίαν μας έφθασαν τα ποιήματά του. Αλλά μια σοβαρή εξέτασις δείχνει τον Βαλαωρίτη κατώτερον ποιητήν...».³⁵

Ως ποιητής ο Καβάφης ήταν άλλης φυλής από τον Σολωμό, ίσως και να του ταίριαζε περισσότερο ο Κάλβος, αν μας ενδιαφέρουν οι υποθετικές εκλεκτικές συγγένειες. Στον χώρο πάντως της πολιτισμικής διαμεσολάβησης ο Παλαμάς κυριαρχεί. Έπειτα από αυτόν μόνο η γενιά του '30, με προεξάρχοντα τον Σεφέρη, θα επιδείξει παρόμοια μέριμνα στη διαχείριση του λογοτεχνικού κανόνα. Το παράδοξο όμως είναι ότι, ενώ η γενιά αυτή φαίνεται να συγγενεύει γλωσσικά και ποιητικά περισσότερο με τον Σολωμό, ασχολήθηκε μαζί του παρεμπιπτόντως, στρέφοντας το ενδιαφέρον της, με ξεχωριστή έμφαση, στον Κάλβο. Ο Ελύτης και ο Σεφέρης, για παράδειγμα, έγραψαν εξαιρετικά δοκίμια για τον Κάλβο αλλά όχι για τον Σολωμό. Στα ποιήματά τους βέβαια ο Σολωμός είναι παρών, πότε με άμεσες αναφορές και πότε με υπαινικτικές τροπές της ποιητικής εκφοράς, στον δοκιμιακό λόγο όμως δεν συμβαίνει κάτι αντίστοιχο.

Ίσως το φαινόμενο να είναι συγκυριακό, να οφείλεται δηλαδή στο γεγονός ότι γύρω από τον Σολωμό είχε αναπτυχτεί ένα σύμπαν κριτικής, σχολιασμού και φιλολογικών ερευνών, ενώ ο Κάλβος άφηνε μεγαλύτερα περιθώρια για δημιουργική ερμηνεία σε ποιητές που ζητούσαν να ανασυντάξουν τον χάρτη, όχι μόνο της σύγχρονης ποίησης, αλλά και της λογοτεχνικής παράδοσης. Ίσως το ζήτημα να είναι πιο σύνθετο από ό,τι το παρουσιάζουμε και να χρήζει προσεκτικής μελέτης. Όπως και αν έχει το πράγμα, η προτίμηση στον Κάλβο, μολονότι εμφανής, δεν δηλώνει αναγκαστικά υποτίμηση του Σολωμού. Η αναγνώρισή του, μέσω της παλαμικής διαμεσολάβησης, πρέπει να θεωρηθεί μάλλον δεδομένη. Αρκεί να θυμηθούμε την εθνική προτροπή του Ελύτη στο «Άξιον Εστί» («Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί, / όπου και να θολώνει ο νους σας, / μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό / και μνημονεύετε Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη») καθώς και το ποίημα «Σολωμού Συντριβή και Δέος» στα *Ελεγεία της Οξέωπετρας* (1991).³⁶

35. Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα*, (επιμ. Μ. Πιερής), Αθήνα: Ίκαρος, 2003, σ. 307.

36. Ενδεικτικά: «Στου μικρού παραθύρου σου –που σκόμπ φώταγε– το μαρμαράκι / Α και μονάχα νά 'τον / Ένα κλωνάρι με δαφνόκουκα να σου άφνηνα για καλημέρα / Που τέτοιος νύχτας την αγρόπνια πέρασες. Και τη γνωρίζω / Πάνω σ' άσπρα χαρτί πιο δύσβατα κι απ' του Μεσολογγιού τις πλάκες».

Ο Σεφέρης μπορεί να μην καταπιείσθηκε συστηματικά με τον Σολωμό, όπως με τον Κάλβο και τον Καβάφη, κάνει όμως συχνά λόγο γι' αυτόν, έστω και εμβόλιμα, στις *Δοκιμές* του, συνήθως σε κείμενά του για την ελληνική γλώσσα ή όταν διαπραγματεύεται το ιστορικό της ελληνικής ποιητικής έκφρασης. Στον ευρύτερο χώρο των ιδεών και της κριτικής ο Σεφέρης είναι ο ποιητής που διαθέτει το πολιτισμικό εκτόπισμα και την πολιτική οξύνοια για να θεωρηθεί διάδοχος του Παλαμά, αφού μάλιστα αντιλαμβάνεται ότι η ποιητική πράξη δεν είναι αρκετή για την ανασύνταξη του λογοτεχνικού κανόνα, σύμφωνα με τις νέες τροπές του λόγου, αλλά χρειάζεται και η συνδρομή του κριτικού στοχασμού για να μετριάσει ή να καταστείλει την αντίδραση και να ωθήσει τη λογοτεχνία προς τα εμπρός.

Για την περίπτωση του Σολωμού ο Σεφέρης δεν έχει πολλά πράγματα να πει, στην πραγματικότητα επαναλαμβάνει ότι έχει ήδη γράψει ο Παλαμάς αλλά με τον δικό του νεωτερικό δοκιμαϊκό λόγο. Η άποψή του για τους προγόνους είναι ότι δεν τα βάζει κανείς μαζί τους, αν διεκδικεί τη διαδοχή τους χρειάζεται για τη δική του στρατηγική στη διαχείριση του κανόνα. Ο Σεφέρης ανήκει στη γενιά που θεωρούσε ότι η λογοτεχνία είναι ακόμη υπόθεση συλλογική, όσο και αν περνά μέσα από την προσωπική έκφραση. Η προσέγγισή του επομένως είναι ντελικάτη και μετρημένη. Γνωρίζει ότι ο κίνδυνος δεν προέρχεται από τον μακρινό Επτανήσιο αλλά από τον πανούργο Αλεξανδρινό, ο οποίος, εκτός από τον Παλαμά, απειλεί, μετά θάνατον, να καταβροχθίσει και τον ίδιο.

Ο κεντρικός άξονας των παρατηρήσεών του αναπτύσσεται γύρω από την ανάδειξη των αντιφάσεων του Σολωμού, πιο συγκεκριμένα βασίζεται στην επισήμανση μιας εγγενούς «διφυΐας», στη μια πλευρά της οποίας τοποθετούνται οι ανασταλτικοί παράγοντες και στην άλλη οι μαρτυρικές απόπειρες για υπέρβαση:

Ο Σολωμός ολοένα γυρεύει και ολοένα αρνείται τη φυσική κατάστασή του, σ' όνομα μιας βαθύτερης φύσης, που, καθώς περνούν τα χρόνια και όσο τη γυρεύει πιο βαθιά, στενεύει. Η φυσική κατάστασή του είναι, με κάποιο τρόπο, διφυής: η μια περιορισμένη, αλλά συγκλονίζει το βαθύτερο είναι του, και η άλλη πολύ πιο πλατιά αλλά ρηχή, που απασχολεί το «απάνω εγώ» του ανθρώπου... Τα δυο αυτά στοιχεία, στην περίπτωσή του, δεν μπορούν να ενωθούν και ν' αποτελέσουν ένα ομοιόμορφο μείγμα. Η άρνηση για τον ποιητή δεν είναι κακό. Απεναντίας· όλοι οι ποιητές είναι φτιαγμένοι από αρνήσεις. Αλλά την αντισυγγιάζει μια αποφασιστική παραδοχή. Παραδοχή όχι συμβιβασμός. Αλίμονο στον ποιητή που δεν παραδέχεται, κάποτε, τον εαυτό του. Αυτή την παραδοχή βλέπω να λιγοστεύει ολοένα στον Σολωμό. Κι αυτή είναι η τραγωδία του, όπως την αισθάνομαι και πάντα με συγκλονίζει. Φυσικά, ένα τέτοιο πρόβλημα δεν μπορεί να είναι γυμνά γλωσσικό· δεν μπορούμε εύκολα να τ' απομονώσουμε. Γιατί αγγίζει την έκφραση που ωριμάζει στα βάθη της ψυχής του ανθρώπου, εκεί που η αίσθηση και ο νους συναπαντιούνται απάνω σε μια λέξη και, όπως θα λέγαμε, τη φορτίζουν.³⁷

37. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. Β', Αθήνα: Ίκαρος, 1974, σσ. 169-170.

Στο ζήτημα της γλώσσας εντοπίζει την πιο καταστρεπτική σολωμική «αναπηρία», απόρροια της αιώρησής του ανάμεσα στα ελληνικά και τα ιταλικά. Έχοντας ο ίδιος τη βαθιά πεποίθηση ότι ο ποιητής πάντα αντλεί το ύφος από τη γλώσσα που αφουγκράζεται γύρω του, υποστηρίζει δύο μάλλον αντικρουόμενες θεωρήσεις: σύμφωνα με τη μία, η γλώσσα στην εποχή του Σολωμού ήταν τόσο μουδιασμένη και ακατάσχευη, που δεν μπορούσε να παρακολουθήσει τις εκφραστικές ανάγκες και τη δημιουργική πνοή του,³⁸ ενώ, σύμφωνα με την άλλη, ο ίδιος ο ποιητής δεν διέθετε τη γλωσσική ικανότητα που ήταν απαραίτητη για την ποιητική του αποστολή. Η μεγάλη του εξάρτηση από την ιταλική γλώσσα και παιδεία δεν είχε αντίβαρο στα ελληνικά: η ελληνική γλώσσα ήταν μια γλώσσα «ξένη», όχι «έμφυτη», όπως απαιτούσε ο ποιητικός λόγος, και αυτή η απόσταση, η αποξένωση σχεδόν, υπήρξε μόνιμη: ο Σολωμός «δεν ήξερε ελληνικά, αλλά τα έμαθε και τα μάθαινε ως το τέλος της ζωής του».³⁹

Βέβαια ο Σεφέρης αναγνωρίζει ότι ο Σολωμός υιοθέτησε εξαρχής τη δημοτική γλώσσα, η οποία την εποχή εκείνη ήταν «πολύ περισσότερο λαογραφικό παρά λογοτεχνικό φαινόμενο, [και] θα προσπαθήσει να την ξαναφέρει στη λογοτεχνία»,⁴⁰ αναλαμβάνοντας το σισύφειο έργο της θεμελίωσης του ελληνικού ποιητικού λόγου. Παρά τον αγώνα του όμως για την κατάκτηση της γλώσσας και του ύφους παρέμεινε δέσμιος, πιστεύει ο Σεφέρης, αυτού του «ανυπέριθτου δικασμού»⁴¹ ανάμεσα στην αδυναμία της γλώσσας και την ανάγκη για έκφραση. Τα «χάσματα», τα «κενά», οι «σιωπές», τα «λαμπρά απομεινάρια» του έργου του ήταν το τίμημα του δικασμού. Ο Σολωμός είναι και για τον Σεφέρη «πάντα ένα ξεκίνημα»,⁴² αυτός που άνοιξε τη «μεγάλη δημοσιά»⁴³ την οποία ακολούθησαν οι υπόλοιποι. Συνάμα είναι και ο πρώτος ευρωπαϊός έλληνας ποιητής.⁴⁴

Θεωρεί ότι το ξεκίνημα του Σολωμού, παρά το μεγαλείο του, παρέμεινε λειψό. Μόνο αργότερα ο Παλαμάς θα κατορθώσει να βγάλει την ελληνική γραφή από τη θέση της εξαίρεσης και να της δώσει τη μεγάλη ανάσα της αποδοχής και της καθιέρωσης στη λογοτεχνία.⁴⁵ Εξετάζοντας το ένα σκέλος της διφυΐας του Σολωμού, ο Σεφέρης επανέρχεται επίμονα σε αυτά τα δύο πράγματα: τον δικασμένο προπάτορα και την αγίνωτη γλώσσα του. Στο άλλο σκέλος της

38. «Θλέπουμε πως η γλώσσα με δυσκολία και κομματιαστά μπορεί να παρακολουθήσει τον Σολωμό. Μόνο ένα μικρό μέρος της ευαισθησίας του βγαίνει από μέσα του εναρ୍କωμένο. Το άλλο, το ανέκφραστο, γίνεται ο βραχνός που τον παιδεύει. Αυτό είναι η αγωνία του κι ένα σημάδι της αξίας του ακόμη: δεν παραδέχτηκε να συμβιβαστεί γράφοντας λόγια κατά προσέγγιση», Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες*, τόμ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, 1974, σσ. 300-301.

39. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 71.

40. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 504.

41. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 72.

42. Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες*, τόμ. Γ', Αθήνα: Ίκαρος, 1992, σ. 362.

43. Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες*, τόμ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, 1974, σ. 325.

44. «Ο Σολωμός αντικρίζει τη γλώσσα με μια συνειδηση τόσο κοφτερή, που μόνο αργότερα –στον Baudelaire ή στον Mallarmé– θα συναντήσουμε κάτι παρόμοιο στην Ευρώπη. Είναι ο πρώτος Έλληνας ποιητής που ανήκει καθολικά στην ευρωπαϊκή παράδοση, και σαν ίσος προς ίσους», Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 301.

45. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 74.

διφύας, που αντιζυγιάζει το πρώτο, τοποθετεί το ποιητικό του επίτευγμα που προσέγγιζε το «ανέκφραστο»,⁴⁶ παρά τις αντιστάσεις της γλώσσας και τις αντιξοότητες του καιρού. Το σολωμικό έργο είναι ένα «όριο» για τους επιγόνους, όριο καταγωγικό και απλησίαστο· είναι ταυτόχρονα και «μυστήριο», το θαύμα του τεχνίτη που «ερχόταν από πολύ μακριά», με ματιά φρέσκια και τρόπο απροσδόκητο.⁴⁷ Ο Σεφέρης αναγνωρίζει ότι οι ελλείψεις και οι αδυναμίες δεν εμπόδισαν τον Σολωμό να γίνει μεγάλος ποιητής, πιστεύει όμως ότι η ψυχική προσπάθεια ήταν τόσο επαχθής και η ένταση των αντιφάσεων τόσο διαβρωτική, που ο ποιητής λύγισε. Απόμεινε το πένθος της τέχνης του, το πεδίο μάχης «της μεγάλης ψυχής, της τεντωμένης στη χορδή ενός τόξου που ήταν γραφτό να σπάσει».⁴⁸

Με αυτήν τη διπλή προσέγγιση κρατά ουσιαστικά τις ισορροπίες του Παλαμά, χωρίς να διακινδυνεύει μια πιο προσωπική εμπλοκή στο σολωμικό φαινόμενο. Πρέπει ωστόσο να αναγνωρίσουμε ότι δύο τουλάχιστον παρατηρήσεις του παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: στη μία συσχετίζει τον Σολωμό με τα *Τέσσερα Κουαρτέτα* του Τ. Σ. Έλιοτ,⁴⁹ υποδεικνύοντας την προσοδοφόρα συνύπαρξη στοχασμού και ποιητικής φαντασίας, και στην άλλη, με τη γνωστή του εύστοχη υπαινικτικότητα, διευρύνει τα χάσματα και τα κενά του Σολωμού, για να περιλάβουν την εθνική ταυτότητα: «Μας άφησε λαμπρά απομεινάρια των σκληρών αγώνων του, και χάσματα, που είναι ίσως από τις μεγαλύτερες διδασκαλίες σε όσους αισθάνονται τι θα πει να αγωνίζεσαι για την έκφραση στην Ελλάδα, και η σημαντικότερη βοήθεια στη μόνη τους. Για πολύν καιρό ακόμη, τα χάσματα του Σολωμού θα είναι και δικά μας χάσματα και των άλλων που θα 'ρθούν ύστερα από μας».⁵⁰

Μετά τη γενιά του '30 η τύχη του Σολωμού ακολουθεί καινούργια μονοπάτια. Έως σήμερα, αν αφήσουμε κατά μέρος τον τεράστιο όγκο των μελετών για το έργο του και παραμείνουμε στη λογοτεχνία και στον ευρύτερο χώρο του πολιτισμού, η ποίησή του δεν σταμάτησε ποτέ να αρδεύει τη γλώσσα, το ύφος και τη φαντασία των νεότερων. Ο Σολωμός ξεπερνά και το ίδιο το έργο του, συμβολίζει το μέγα κύρος της παράδοσης, είναι ο Αδάμ της ελληνικής ποίησης, το ιερό δισκοπότηρο των εραστών του «ελληνικού». Επάνω του δοκιμάζονται οι αγωνίες, οι φιλοδοξίες, οι ανάγκες, οι φαντασιώσεις, τα ιδεολογήματα, ακόμη και τα απωθημένα, διαδοχικών γενεών. Του έλαχε ο κλήρος να κάνει την αρχή, και, όσο υπάρχει ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία, θα επιστρέφουμε σε αυτόν για να κατανοήσουμε την καταγωγή και να αναζητήσουμε το σχήμα του μέλλοντος μέσα στον πυρήνα μιας ολισθηρής αυτογνωσίας.

46. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 63.

47. «Ίσως επειδή ερχότανε κάθε τόσο από μακριά, να κοιτάζε το πράγματα με το φρέσκο και το σίγουρο μάτι που το κοιτάζε», Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 74.

48. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. Γ', Αθήνα: Ίκαρος, 1992, σ. 362.

49. «Ο ποιητής που θα μπορούσε, αν δεν είχε γεννηθεί πριν από εκατοντηνάντα χρόνια, να είχε συγγενέψει περισσότερο με τα *Κουαρτέτα*, είναι ο Διονύσιος Σολωμός», Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. Β', Αθήνα: Ίκαρος, 1974, σσ. 17-18.

50. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, 1974, σ. 72.